

श्रीमद्भगवत्पाठ्याधिवेशित

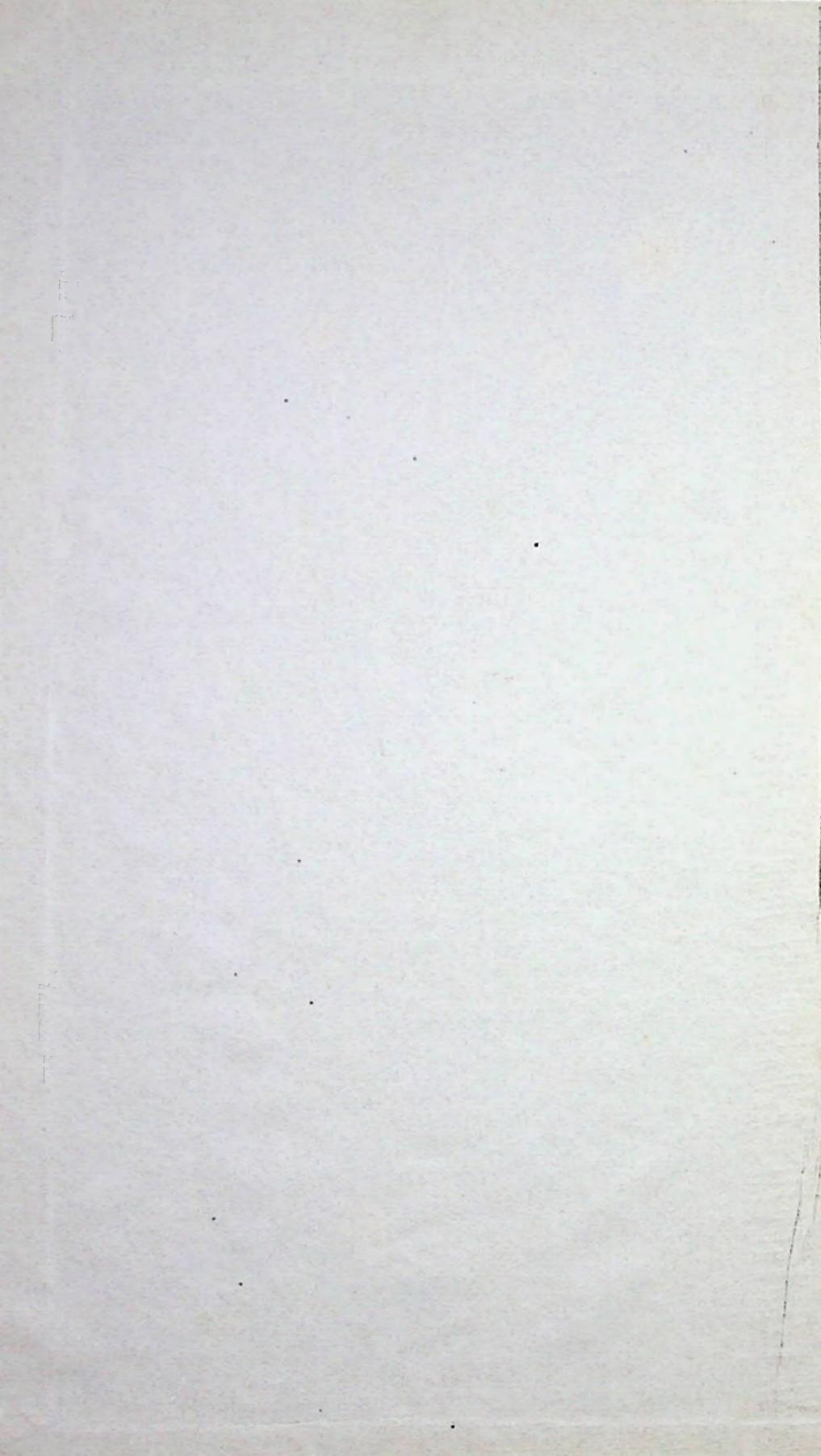
तत्त्वचिन्ताभिष्ठो

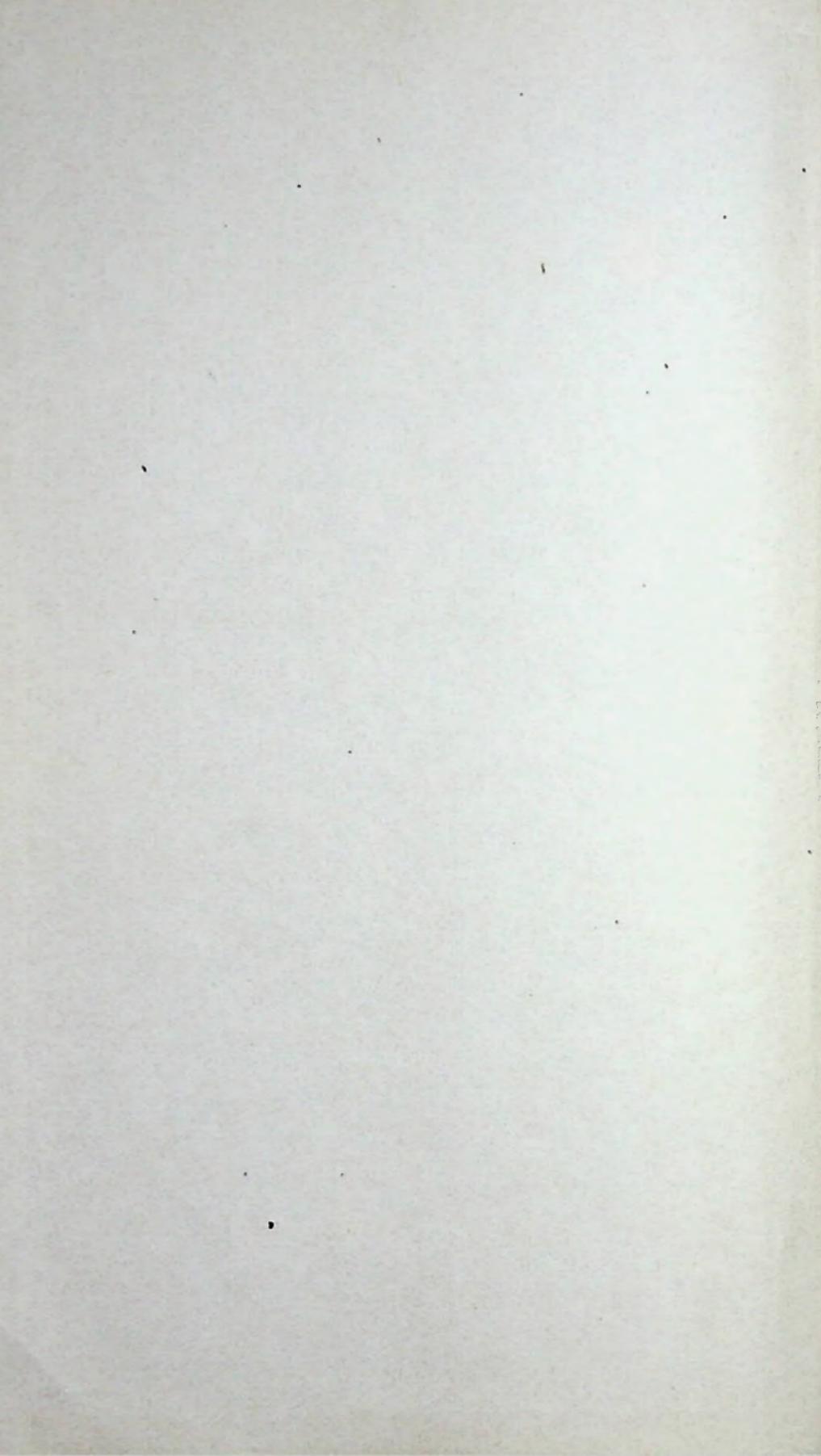
अनुसारखण्डम्

ईश्वरनामानपरम्

(द्वितीयो भाग : द्वितीय : परिच्छेद ३)

श्रीकामारव्यानाथतर्कवाचीशोन

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वग्नेशोपाध्यायविरचितं

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानपरम्

अनुमानखण्डम्

श्रीजयदेवमिश्रविरचिताऽलोक-नामकटीकासहितम्

(द्वितीयो भागः द्वितीयः परिच्छेदः)

कालिकातास्थ-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापक-
श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन
परिशोधितम्

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू० ए० बंगलो रोड, जवाहरनगर

दिल्ली ११०००७

(एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता के संस्करण से पुनर्मुद्रित)

प्रकाशक

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

३८ यू. ए., बंगलो रोड, जवाहरनगर

पो० बा० नं० २११३

दिल्ली ११०००७

दूरभाष : २३६३९१

पुनर्मुद्रित

प्रथम संस्करण १९९०

मूल्य ३११-००

मुद्रक

श्रोजो मुद्रणालय

वाराणसी

THE
TATTVACINTĀMANI
OF
GAÑGEŚA UPĀDHYĀYA

ĪŚVARĀNUMĀNA

A portion of :

ANUMĀNA KHANDA

With the Commentary 'Āloka' by
Shri Jayadeva Mishra
(Volume II : Part 2)

Edited by
Pt. Kamakhyanath Tarkavagish

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A., Bungalow Road, Jawaharnagar
D E L H I 110007

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
Oriental Publishers & Distributors)
38 U. A. Bungalow Road, Jawaharnagar
Post Box No. 2113
D E L H I 110007
Telephone : 236391

Reprint Edition

1990

**This Publication has been brought out with the
financial assistance from Ministry of
Education & Culture, Govt. of India.**

**If any defect is found in this book, please
return the copy by V. P. P. for the cost of
postage to the publisher for free exchange.**

Printed in India

अकारादिकमेण विद्यहृची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

ई ।

ईश्वरानुमानप्रणाली १ । १ ॥

क ।

कारणत्वलक्षणं १४८ । ७ ॥

त ।

चिदण्डिमते मुक्तिपदार्थः १८२ । ८ ॥

द ।

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तप्रक्तिवादिमतं ११६ । ७ ॥

दाहाद्यनुकूलातिरिक्तप्रक्तिवादिमतखण्डं १२२ । ४ ॥

दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वव्यवस्थापनं १७५ । १ ॥

प ।

प्राभाकरमते मुक्तिपदार्थः १७३ । ४ ॥

म ।

मुक्तिपदार्थविचारः १५६ । ७ ॥

मुक्तौ प्रमाणोपन्यासः १७७ । ४ ॥

व ।

विशिष्टाभावविचारः ६६ । २ ॥

स ।

संसर्गभावान्योन्याभावयोर्भेदोपायव्यवस्थापनं १०७ । ८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तटौकाकारोऽवृत्तश्चोक-श्रुतीनां
प्रतौकस्य अकारादिकमेण स्फृच्चौ ।

—००१५०—
ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतौकः ।

अ ।

अश्वरौरं वावसन्तं १७८ । ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवः ८२ । १२ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातयः १७८ । ४ ।

आत्मा वा अरे श्रोतयः १५६ । ८ ॥ १७८ । ८ ॥ १८३ । १६ ॥

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं १८१ । ३ ॥

उ ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ८७ । ६ ॥

उभाभ्यामेव पद्माभ्यां १८६ । ५ ॥

क ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं १८८ । ६ ॥

ज ।

जच्चे जातिस्मरो द्विजः १८७ । ४ ॥

ज्ञ ।

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं १८६ । ११ ॥

ज्ञानामिः सर्वकर्माणि १६२ । ८ ॥

त ।

तस्मात् तत्वात्मये यत्तः १८६ । २ ॥

तांस्तु देवाः प्रपश्यति १४७ । ५ ॥

तावदेवास्य चिरं १६४ । ७ ॥

द ।

दुःखेनात्यन्तं विमुक्तः १६७ । १० ॥

ब्रह्मव्यः श्रोतव्यः १६७ । १६ ॥

न ।

न पपाठ गुरुप्रोक्तां १८७ । १ ।

नित्यं विज्ञानमानन्दं १८८ । २ ॥

न्यायागतधनः १२५ । ८ ॥

प ।

परिज्ञानाद्वैन्द्रक्तिः १८६ । ६ ॥

एरोडाशैर्यजेत् १३५ । ५ ॥

एष्वरपलाप्तेनापः १६५ । १ ॥

प्रतिष्ठितं पूजयेत् १४४ । ३ ॥

प्रधाने रागात् १६४ । ६ ॥

प्रोक्तिता ब्रौह्यः १३६ । २ ॥

भ ।

भिद्यते हृदयग्रन्थः १६२ । ५ ॥

म ।

माभुक्तं च्छौयते कर्म १६२ । ६ ॥

मोक्षाश्रमस्तुर्थो वै १८३ । १० ॥

व ।

विश्वतच्चकुरुत २७ । ४ ॥
त्रौहिभिर्यजेत १३५ । ४ ॥
त्रौहीनवद्वन्ति १३५ । ३ ॥ १४१ । २ ॥
त्रौहीन् प्रोक्षति १४२ । ५ ॥

स ।

संन्यस्य सर्वकर्मादि २८५ । १३
सक्तून् प्रोक्षति १४३ । १ ॥
सत्येन लभ्यत्तपसा २८६ । ७ ॥
स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति १८३ । ८ ॥
खे स्ते कर्मण्णभिरुः १८५ । १८ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तटौकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिकमेण सूची ।

↔↔↔↔↔↔↔↔

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

ज ।

जड़भरतोपाख्यानं १८६ । २० ॥

भ ।

भगवद्गीता १८८ । ५ ॥

व ।

विष्णुपुराणं १८६ । १ ॥

श ।

अुतिः १३५ । ३ । १५६ । ६ ॥ १६७ । १८ ॥ १७८ । १० ॥ १८७ । १६ ॥
१८६ । ७ ॥ १६५ । १ ॥

स ।

सूतिः १८५ । १० ॥ १६३ । ५ ॥

—

तत्त्वचिन्तामणि-तटौकाकारोऽस्त्रिखितवैदिकशब्दानां
अकारादिकमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दः ।

अ ।

अपूर्वं १३६ । ३ ॥ १५५ । १ ॥

अवघातः १३५ । ३ ॥

द ।

दानं १३६ । ६ ॥

प ।

पुरोडाशः १३५ । ५ ॥

प्रयाजः १८४ । १७ ॥

प्रायस्त्वित्तं १५६ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥

प्रोक्षणं १३५ । ७ ॥ १३६ । ५ ॥ १३७ । ७ ॥ १३६ । ३ ॥ १४१ । १० ॥

य ।

यागः १३५ । ७ ॥ १३६ । ६ ॥ १५५ । १ ॥

र ।

रात्रिसत्रं १७८ । ५ ॥

स ।

खण्डः १३७ । ३ १५४ । २० ॥

ह ।

होमः १६६ । ६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

—○○○○—

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानम् ।

—○—

एवमनुमाने^(१) निरूपिते तस्माज्जग्निर्मातृपुरुष-
धौरेयसिद्धिः, श्वित्यादै कार्यत्वेन घटवत्सकर्तृक-
त्वानुमानात्^(२) । ननु श्वित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य

ईश्वरानुमानालोकः ।

‘जगदिति कार्यजातमित्यर्थः, ‘तस्येति, प्रतिज्ञाकाले खख-
पदेन तावदभिधानस्याग्नक्यलादित्युपलचणं, तावतामनन्तत्वादभि-
धानखानेकसमयसाध्यतया तावत्पर्यन्तानुविधेय-स्येयः-प्रतिवादिना-

(१) ईश्वरानुमानप्रकरणस्य भयुरानाथकृतव्याख्याया दुष्प्राप्तत्वेन व्या-
ख्यासहकारं विना दुर्वीधत्वेन चातिप्रामाणिक-जयदेवमिश्रद्वाता-
लोकाख्यव्याख्यया सहितं तादृशप्रकरणं सुद्वितमिति ।

(२) श्वितिः तत्कर्त्तव्यका कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानादित्यर्थः ।

स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितं, एक-
रूपाभावात्^(१) । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविचा-
रारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न
पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सुयहौतुमशक्यत्वा-
दादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमा-
नयोल्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य
संशयोमध्यस्थप्रश्नानन्तरच्चानुमानमित्यन्याश्रयात्
घटेऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येकं संशये विवा-
दास्यदत्वेनानुमानेर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापे-
श्चेण कर्ता यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्या-
त्मविशेषगुण-शब्द-फुल्कार-सर्गाद्यकालौनवेद-घटाइ-
लिष्यादिसम्प्रदायानामौश्वरमाचकर्तृकाणामसंग्रहात्^(२)

माकाङ्गसत्त्वासम्भवाचेत्यपि द्रष्टव्यं^(३) । ‘मिलितमिति एकपचता-
वच्छेदकावच्छेदमित्यर्थः । ननु संग्रह-विवादौ विशेषणतयोप-
लचणतया वा पचतावच्छेदकौ तत्र नाद्य इत्याह, ‘वादिनोरिति,
नान्य इत्याह, ‘घटेऽपीति, तथाचांशतः सिद्धसाधनमिति भावः ।

(१) अनुगतपचतावच्छेदकाभावादित्यर्थः ।

(२) एतेषां शरीरजन्यत्वनियमेन शरीराजन्यत्वरूपेण सङ्ग्रहीतुमशक्य-
त्वात् ।

(३) अनुविधेयः राजादिः स्त्रेयान् मध्यस्थः ।

असिद्धेश्वर^(१) अदृष्टद्वारा शरीरणोऽपि स्त्रियादिकर्त्त-
त्वात्^(२) । नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यमुभयसिद्धकृति-
जन्यान्यद्वा जन्यं^(३) पक्षः, स्त्रियादौनामदृष्टद्वारा जन्य-
कृतिजन्यत्वात्^(४) । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यकृति-
साक्षाद्जन्यं वा^(५) जन्यं पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन
स्त्रियादौ तदभावात्^(६) । घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः

‘असिद्धेश्वेति अप्रसिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयलक्षणे दोषमाह, ‘घटादाविति,

(१) शरीराजन्यवस्थप्रसिद्धा पक्षासिद्धेरित्यर्थः ।

(२) जन्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भावः ।

(३) सर्गाद्यकालौनक्षित्रज्ञुरादौनामेव उभयसिद्धकृतिजन्यान्यत्वेन पक्ष-
तया न सिद्धसाक्षनमिति भावः ।

(४) जन्यमात्रस्य अदृष्टजन्यतया सर्गाद्यकालौनक्षित्रज्ञुरादौनामपि क-
स्यचिददृष्टजन्यतया अदृष्टद्वारा उभयसिद्धकृतिजन्यत्वनियमेन
ताटशक्तिजन्यान्यजन्याप्रसिद्धा पक्षाप्रसिद्धिरिति भावः ।

(५) जन्यकृतिसाक्षादजन्यत्वं जन्यकृतिविशिष्टं यद्यश्त् वदन्यत्वं वैशिष्ट्यं च
स्वजन्याजन्यत्व-स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन ।

(६) तथाच जन्यमात्रं प्रति ईश्वरकृतेः कारणतया अदृष्टं प्रथमि
कारणतानियमेन ईश्वरकृतिमात्रजन्यस्यापि सर्गाद्यकालौनक्षित्रादेः
अदृष्टजनककृत्यजन्यत्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति भावः । समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नजनकत्वविवक्षणे तु ईश्वरकृतौ समवायावच्छिन्नादृष्ट-
जनकत्वाभावात्र दोष इति विभावनौयं ।

सिद्धसाधनात्^(१) । न च श्वितिरेव पश्चः, अङ्गुरेण
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्^(२) । न च निश्चितविपक्षे हेतु-
सन्देहात्स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाववज्ञामित्व-
संशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति हेतुसन्दे-
हाद्वेतुमति साध्याभावसन्देहादा उभयथापि देवाः ।
न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रेच्छेदकत्वे-
नेतरच^(३) तस्य दूषकत्वात् । अङ्गुरे हेतोरनिश्चयेन
सन्दिग्धानैकान्तिकम् तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति
साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सामग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्गुरः
पक्षसम इति चेत्, न, तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मता-
विरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापत्तिः । अनुमानान्तराधीनतस्या-
धानुमित्यनन्तरच्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्वैक-
मप्यनुमानं स्यात् तचापि श्वित्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात्
श्वितेर्विवादविषयत्वे अङ्गुरे प्रथमं साध्यसाधनेर्द्या-

(१) चटादेः चेष्टादारा छतिजन्यत्वेन उक्तोभयसम्बन्धेन छतिविशिष्टा-
न्यत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति भावः । छतिविषि इत्यत्वघटक-
वैशिष्ट्यं यदि खजन्यादृष्टाजन्यत्व-खजन्यत्वोभयसंसर्गरूपं विवक्ष्यते
तदा नांशतः सिद्धसाधनमिति विभावनीयं ।

(२) व्यभिचारसन्देहादिव्यर्थः ।

(३) तदितरचेति ख० ।

न्नराच्च । किञ्चैवमैकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वर-
सिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालौनं द्वाणुकं पक्षः, परम्पति
सर्गाद्यसिद्धेः । किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सह-
भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाध-
नात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिम-
ज्जन्यत्वं तदिति चेत् । न । उपादानगोचरत्वं यदि
यत्किञ्चिद्दुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थान्तर-
त्वम्^(१) ज्ञानादिजन्यत्वमपि^(२) विवक्षितम् । न च घटो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानादौनां क्षितिजनकत्वं सम्भ-
वति, व्यभिचारादिति चेत् । न । क्षितिजनकावृष्टजनक-
ज्ञानादौनामुपादानविषयत्वनियमेनावृष्टद्वारा तैरेव

‘सर्गाद्येति अचपि द्वाणुकमात्रकर्तृसिद्धैवेश्वरसिद्धा पचविशेषण-
सनुचितं, तथापि इदानौद्वाणुकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता
सकर्तृकं स्वादित्यर्थान्तरापत्त्या पचविशेषणं दत्तमित्याश्रयः ।
पचं विकल्प साध्यं विकल्पयितुं पृच्छति, ‘किञ्चेति, ‘व्यभि-
चारादिति इदानौ’ घटोपादानगोचरज्ञाने सत्यपि चित्यनुत्पा-
देन व्यभिचारात् । यदा चितेः प्राच्यलेनेदानौनैन्तनघटज्ञानस्य

(१) अस्मदादौनामुपादानज्ञानमादाय प्रवृत्तानाकाङ्क्षिताभिधानमिति
भावः ।

(२) ज्ञानादौनामपि जनकत्वमिति ख० ।

सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तङ्गि
न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनक-
कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्य-
विकलतापत्तेः^(१) घटादै कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रस-
ज्ञाच्च । न च शरौरक्रिया दृष्टान्तः^(२) इति वाच्यम् ।
घटेनानैकान्तिकत्वात्^(३) चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च^(४) ।
नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिङ्गेः ।
न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घट-क्षित्यादि-
पदसम्भियाहारे तत्तदुपादानवेधकत्वं चैत्रो मातृ-
भक्तः^(५) मैत्रवदिति वाच्यम् । शब्दे हि वेधे तथा^(६) ।

(१) सकर्तृकत्वपदस्य यदि कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वमर्थः तदा
घटादैः कृतिजन्यचेष्टाजन्यत्वेन साध्यविश्वितापत्तिरिति भावः ।

(२) अन्यत्र चेष्टादारा कृतिजन्यत्वेनुपि शरौरक्रियारूपायां चेष्टायां
कृतेः साक्षात् जनकत्वेन तस्या एव दृष्टान्तत्वं सुलभमिति तात्पर्यः ।

(३) निरुक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् तादृशसाध्यशून्ये घटादै
कार्यत्वहेतोवर्त्तमानत्वेन व्यभिचार इत्यभिप्रायः ।

(४) तथाच निरुक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् यत्र यत्र सकर्तृ-
कत्वं तत्र तत्र चेष्टात्वमिति चेष्टात्वरूपोपाधेः साध्यव्यापकत्वं, का-
र्यत्वरूपहेतोः घटादै सत्त्वात् तत्र चेष्टात्वाभावेन चेष्टात्वरूपो-
पाधेः साधनायापकत्वमित्युपाधित्वमिति भावः ।

(५) चैत्रो मातृभक्तः इत्यादौ यथा चैत्रादिपदसम्भियाहारेण मातृ-
पदस्य चैत्रमातृत्वोधकत्वं तथा घट-क्षित्यादिपदसम्भियाहारेण
उपादानपदस्य घट-क्षित्याद्युपादानवेधकत्वमिति ।

(६) न त्वनुमानादाविति शेषः ।

न चाच शब्दः प्रमाणम्, वादिनोरनास्त्वात् ।
 अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्याप-
 कसिद्धिः तद्वायादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम्^(१) ।
 किञ्चैवं यटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवेपस्थित्या सा-
 मान्येन रूपेण कुचाप्यनुपस्थितेव्याप्तिरेव न गृह्णेत ।
 अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्म-
 रूपया प्रत्यासन्ध्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकौ-
 पा-कृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां^(२) क्षित्य-
 व्यवहितपूर्वसमयासन्त्वेऽपि तदतः सन्वात् अदृष्टद्वारा
 तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षात्कान्यत्वस्य
 च निरस्तत्वात् ।

तदा अभावेन नियतपूर्ववर्त्तिलाभावादित्यर्थः । ‘अदृष्टद्वारेति,
 अथपि दोषाभावाददृष्टद्वारकता योगिज्ञानस्य बाधिता, तथाप्य-
 तदनुमानवलादेव “धर्मिकत्पनात् इति न्यायात्^(३) दोषं विनापि
 तस्यादृष्टजनकत्वं स्यादित्यर्थान्तरापादानमेवेदं द्रष्टव्यं ।

(१) उपादानज्ञानजन्यत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वे कार्यत्वव्यापकत्वग्रहे
 उपादानज्ञानजन्यत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धिः, न तु
 क्षित्युपादानज्ञानजन्यत्वस्य इत्यर्थान्तरमिति भावः ।

(२) उपादानज्ञानादीनामित्यर्थः ।

(३) धर्मिकत्पनातो हि धर्मकत्पना लघीयसीति न्यायादित्यर्थः ।

अथ १) योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्य-
लक्षणप्रत्यासन्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञान-
चिकौर्षा-कृतिमद्जन्यं जन्यं पक्षः २) योगजधर्माजन्य-
सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासन्त्यजन्योपादान-
गोचरज्ञान-चिकौर्षा-कृतिमज्जन्यमिति साध्यम् । यदा
अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासन्त्यजन्यज्ञा-
नादिमद्जन्यं ३) जन्यमनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-

‘अथ योगजेति, अत्रोभयत्र पक्षविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय,

(१) अत्र निवृद्धुरादौ अदृश्यदारा योगिनां योगजधर्मजन्योपादान-
ज्ञानजन्यचिकौर्षा-कृतिजन्यत्वेन पक्षाप्रसिद्धिवारणाय योगजधर्मा-
जन्येति विशेषणं । अदृश्यदारा अनुमित्यात्मकोपादानज्ञानजन्यत्व-
मादायासिद्धिवारणाय सविकल्पकाजन्येति विशेषणं, अनुमित्यात्मक-
ज्ञानस्य सविकल्पकव्याप्तियहजन्यत्वेन वारणं, अदृश्यदारा सामान्य-
लक्षणप्रत्यासन्त्तिजन्यातीन्द्रियोपादानविषयकज्ञानजन्यत्वमादायासि-
द्धिवारणाय सामान्यप्रत्यासन्त्यजन्येति विशेषणं ।

(२) अत्र जन्यत्वं उपादानज्ञाने चिकौर्षायां कृतौ च विशेषणं, जन्यत्व-
स्याविशेषणत्वे जन्यमात्रस्यैव निवृद्धज्ञान-निवृद्धचिकौर्षा-निवृद्धकृति-
जन्यत्वेन सामान्यतत्त्वद्जन्यजन्याप्रसिद्धा पक्षाप्रसिद्धिप्रसङ्गः । अन-
ग्यैव शीत्या सिद्धसाधनवारणाय साध्यांशे उक्तविशेषणत्रयस्य सार्थक्यं ।

(३) योगजधर्मस्य सामान्यजक्त्यास्य च अनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-
त्वेन वारणं, अत्र प्रत्यासन्त्यजन्यत्वमित्यत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परा-
साधारणं याद्यं तेनानुमितेः परम्परया सामान्यप्रत्यासन्त्तिजन्यत्वेन
वारणमिति थेयं ।

प्रत्यासन्न्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्य-
भिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवत्तौच्चा-तद-
व्यवहितोत्तरसमयवर्त्तिकृतौनां^(१) जनकत्वं विवक्षितं
अ तु ज्ञानादौनां यैगपद्मम् पौर्वापर्यं वा अतो न
साध्याप्रसिद्धिर्वा शित्यादैवाध इति । मैवम् । योग-
जधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासन्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासन्तीनाच्च परस्याप्रसिद्धतया
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यप्रसिद्धत्वेन पक्ष-साध्ययो-
र्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च ।
तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः शित्यजनकादृष्ट-
जनककृति-चिकौर्षा-साक्षात्काराणां योगजधर्माद्यज-
न्यानामदृष्टदारा शित्यजनकत्वेन सिद्धसाधनात् । न च

साध्यविशेषणच्च सिद्धसाधनवारणाय । तत्र ज्ञानादौनामुभयत्रोप-
लक्षणलं विशेषणलं वेति विकल्पं मनसि कृत्य नाद्य इत्याह, 'योगजेति,
सिद्धौ वा तदाश्रयस्यादृष्टदारा जनकत्वात् पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः,
दृष्ट्वोपलक्षणं साध्ये सिद्धसाधनाचेत्यपि द्रष्टव्यं । यथाश्रुते तु
तत्सिद्धावपि योगजज्ञानस्य दोषाभावाददृष्टाभावाददृष्टादारकतया
तदजन्यत्वासिद्धेरित्यादेर्विरोधापातादिति धेयं । नान्य इत्याह,
'शित्यजनकेति, व्याप्तिग्रहजन्यत्वेनेत्यनन्तरं चकारः पूरणीयः, ते-

(१) तदव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतौनामिति ख० ।

तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिवृष्टान्ते तद-
सम्भवात्, वृष्टान्ते घटादै जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानु-
मितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्या-
प्रसिद्धेश्च ।

न तु व्याप्तिवलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र
कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वम्^(१) इतिरूपा न तु
यद्यत्कार्यं तद्यत्किञ्चिद्दुपादानाभिज्ञजन्यमिति । एवच्च
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यमिति
विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादाना-
भिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतेन न सिद्धसाधनमिति चेत्,
न, घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
पादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन,
उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा, आद्ये घटोपादानाभिज्ञ-
जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वननुग-
ततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात्

नोभयविशेषणविरहादुभयविशिष्टज्ञानजन्यलक्ष्यप्रसाधाप्रसिद्धेरित्यर्था
लभ्यते अन्यथानुमितेः पारोच्यनियमेनापरोच्यवौजत्वं साध्यं अत-
एवाप्रसिद्धं किं तदर्थं सविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वरूपविशेषणोपर्णनं

(१) तदुपादानाभिज्ञकर्त्तकत्वमिति ख० ।

कथं व्यापकताग्रहः, तत्त्वव्यवस्था स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं द्वाष इति चेत् । न । अनुमाने शब्दस्वभावेवापन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानौ देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृह्णासत्त्वात्, विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्ते देशेऽस्ति यथा हमेव बहिरसन् गृहमध्ये तिष्ठामौत्यत्र पक्ष-दृष्टान्तसाधारण्यत्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावान्नान्वयि, किन्तु व्यतिरेकौत्युक्तम् । वृत्तौये सिद्धसाधनमेव ।

अथ सर्गाद्यकालौनद्युगुकं ज्ञानेच्चा-क्रतिसमान-कालौनसामग्रौजन्यम् कार्यत्वात् घटवत् अदृष्ट-सामग्रौजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेत् । न । परमति-सर्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादैनां सिद्धावपि द्युगुकाजनक-त्वात् उदासौनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्य-कालौ द्युगुकं द्युगुकासमवायिकारणसमानकालौ-नक्रतिजन्यमिति निरस्तम् । द्युगुकासमवायिकारण-

तत्र चेदं दूषणं न लगतौति स्मर्तव्यं । नगु सर्गाद्यजन्यवेन न पक्षता किन्तु द्युगुकत्वावच्छेदेनैव परन्वसदादिनापि सिद्धसाधन-मतस्तदंगे पक्षधर्मतावलादौश्वरसिद्धिः पक्षतावच्छेदकैक्याच्च नांशतः सिद्धसाधनमित्यखरसाद्वेषान्तरमाह, ‘उदासौनेति, ‘एतेनेति

समानकालौनक्षतित्वेन गौरवाप्रयोजकत्वाभ्यामजन-
कत्वात् । किञ्च कार्यत्वं न तावद्योगोपस्थितक्षत्य-
र्हत्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सति उत्तर-
कालसम्बन्धित्वं, तत्त्वपूर्वकालत्वस्याननुगतत्वात् सक-
लपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः^(३) । नापि कादाचित्कलत्वम्^(२),
प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात्^(३) । नापि प्रागभावप्रति-
योगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात्^(४) । नापि सत्त्वे सति
तत्त्वम्^(५), सत्ताजातेः परम्प्रति असिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य
व ध्वंसेऽपि सत्त्वात् । यत्त्वयं घटः एतद्घटजनकानि-

प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । हेतुर्थं पृच्छति, 'किञ्चेति, 'सत्ताजातेरिति ।

(१) पूर्वत्वस्य प्रागभावघटिततया सर्वेषां वस्तुगां प्रागभावाधिकरण-
कालाप्रसिद्धेरित्यर्थः ।

(२) कादाचित्कलत्वं किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तित्वं, न तु
किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति उत्पत्तिमत्त्वं, तथा सति प्रागभावेनानैका-
न्तिकत्वादिव्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः ।

(३) सकर्त्तुकत्वरूपसाध्यशून्ये प्रागभावे कादाचित्कलरूपकार्यत्वहेतोः
सत्त्वात् अभिचार इति भावः ।

(४) कपालादिसमवायिकाश्चनाश्चज्ये घटादिनाशे परमते सकर्त्तुकत्वा-
भावाद्यभिचार इत्यभिप्रायः, भावत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वं
यदि हेतुः तर्हि नासिद्धिर्वाऽनैकान्तिकत्वमिति विभावनैयम् ।

(५) प्रागभावप्रतियोगित्वमित्वर्थः ।

त्यज्ञान-चिकीर्षा-कृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि । तत्र । विपक्षवाधकाभावेनाप्रयोजक-त्वात्^(१) अन्यथा^(२) अयं घटः एतद्घटजनकानित्याह-स्थातिरिक्ताहष्टजन्यः कार्यत्वात् पटवत्, एतै सुख-दुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुख-दुःखातिरिक्त-सुख दुःखसाध्यौ सुख-दुःखसाक्षात्कारत्वात् इत्यादिना नित्यधर्माधर्म-सुख-दुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः^(३) घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ।

केचित्तु दृश्यते तावदभिमतग्राहिणीन्द्रिये मनोनिवेशयतः पुंसोमनःक्रियानुकूलो यत्रः, तथाच सर्गाद्य-कालौनशरौरजन्यज्ञानधंसानाधारकालाधारज्ञानज-

यद्यपि नेदं दूषणं प्रसाधाङ्गकानुमानस्य सर्वसम्भवत्वात्, तथापि प्रसाधाङ्गके गौरवादप्रसाधाङ्गकमेवानुमानमुच्यतामिति मनसि-

(१) विपक्षस्य अभिधारस्य वाधकाभावेन वाधनिर्णयकाभावेन अनुकूल-तर्कशून्यत्वादिवर्थः ।

(२) साधकाभावसुक्ता वाधकमप्याह, अन्यथेति ।

(३) नित्यज्ञानानङ्गौकर्त्तुं परेषां मते घटस्य खजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यत्वं सम्भवतौति भावः ।

नकात्मनैयोगजनिका^(१) मनःक्रिया तन्मनोगो-
चरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्न-तद्व्याप्तेतरसकल-
कारणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रिया-
त्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारका-
लानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिध्यतौत्याहुः^(२) । तन्मन्,
सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मा-
नाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसम्भवात् ईश्वरंवादिनां

कृत्यैतदुक्तं । वसुतः सत्तावच्चं तत्समवाय इति अर्थविशेषणत्वान्नेदं
साधनं, अत एव जातिमत्त्वमपि न विशेषणं, न हि तत्रापि
परम्यत्यसिद्धूलमिति भावः । ‘पूर्वक्रिययैवेत्युपलक्षणं कदाचित्
पूर्वसंयोगेनापौत्यपि इष्टव्यं, प्रलये कर्मवहुणस्यापि सम्भवात्^(३) ।
न च प्रलयकालौनसंयोगस्य शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकतया न
ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं । शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकलेऽपि शरी-

(१) सर्गाद्यकालीनं यच्चरीरं तत्त्वज्ञानध्वंसानाधारकाल आधारो यस्य
एवं भूतं यज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रियेवर्थः ।

(२) तथाच तादृप्रमनःक्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधार-
त्वसिद्धौ सर्गाद्यकालीनतन्मनःक्रियायामपि प्रयत्नाधारकालानन्तर-
कालाधारत्वस्य अवश्यमङ्गौकर्त्तव्यत्वेन सर्गाद्यकाले ईश्वरप्रयत्नाति-
रिक्तप्रयत्नासम्भवादीश्वरसिद्धिरिति केषाद्विदाश्यः ।

(३) जन्यद्रव्यानधिकरणकालस्य प्रलयत्वेन तच कर्मण इव जन्यगुणस्य
सत्त्वेऽपि न प्रलयत्वव्याधात् इति भावः ।

तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव^(१) क्रि-
यात्वस्यैव हेतुत्वे वर्यविशेषणत्वच्च^(२) । किञ्चैवं प्रयत्ना-

रावच्छिन्नतादगायां ज्ञानजनकलाविरोधात् । एवच्छाश्रयासिद्धौ
तात्पर्यं, इदसुपलच्छणं व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः, नोदनादपि मनः-
क्रियासम्भवादिति ध्येयं । यदि चेश्वरप्रयत्नजन्यत्वात् व्यभिचार-
स्थाह, 'क्रियात्वस्येति । 'किञ्चैवमित्यापाततः, मूलयुक्तिस्तु वर्य-
विशेषणलं, मनोगोचरप्रयत्नाप्रसिद्धा साधाप्रसिद्धिरपि अतीन्द्रये
प्रयत्नासम्भवादिति ध्येयं । आवता तदुत्तरकालोत्पत्तिकलस्य सा-
धयितुं शक्यत्वात् तावन्मात्रसाधनमन्यथासिद्धूत्प्रशङ्कास्तन्दितमिति
तथा साथोपन्यासादिति । अत्रोपादानपदं खोपादानपरं, तद्वो-
चरजन्यकृतिजन्यं घटादि प्रसिद्धं तदन्यत्वं पचतावच्छेदकं, अत-
उपादानपदं न खोपादानपरमप्रसिद्धेः, न सामान्यपरं, रूपोपा-
दानशङ्खन्दिगोचरजन्यकृतिजन्यलेन ग्रन्थादावव्याप्तिरित्यादिदूषण-
मलग्रंकं भवति, अत्रोपादान-कृत्योर्मध्ये ज्ञानपदमपि प्रवेशनीयं,
तेनात्मगोचरकृतिविषयसाक्षात्कारादिषु नाव्याप्तिः । यद्वा उपा-
दानगोचरजन्यकृतिलावच्छिन्नकारणलाप्रतियोगीत्यर्थः, खविषय-
समवेतकार्यं प्रत्येव तथा जनकलादिति नातिप्रसङ्गाप्रसिद्धौ । न

(१) ईश्वरप्रयत्नस्य निव्यत्वेन तन्मनोगोचरेश्वरप्रयत्नस्य सर्वसिन् काले
सत्त्वात् तावृष्टप्रयत्नानधिकरणकालासिद्धिरिति ।

(२) ईश्वरवादिमते क्रियामात्रस्य अन्ततो भगवत्प्रयत्नजन्यत्वेन व्यभि-
चाराप्रसक्तेः हेतुशरौरे तन्मनःपदं वर्यम् ।

एव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयःसामान्याज्ञानान्न तथा सादृश्यप्रत्ययः वनं प्रासादा इतिवत् वहुत्वस्य समुदायत्वस्य वैकल्यत्वादेकं सादृश्यमिति^(१) धौ-प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात्, सामान्यस्य वहु-

क्तिद्वयवस्थाम्यात् क्वचिद्गूपादिसाम्यात् क्वचित् क्रियासाम्यात् सादृश्यप्रतीतिर्न भवति किन्तु एतत्त्वितयसाम्यादेव इति धर्मं वृत्तान्तविशेषं, धर्मिणि तादृशधर्मवत्तं खाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन वोथं तादृशैकधर्मवत्तेऽपि न सादृश्यमिति भूयत्वनिवेशः । एकनिष्ठासाधारणधर्मस्थापरत्वासम्भवात् साधारणत्वनिवेशः । अत्र युक्तिमयाह, ‘अत एवेति, सादृशस्य एतादृशरूपत्वादेवेत्यर्थः, ‘दूरस्थे’ असच्चिकष्टे, ‘प्रतियोगिनि’ गवादौ, ‘न तथा सादृश्यप्रत्ययः’ न निरुक्तसादृशत्वात् किक्कप्रत्यय इत्यर्थः । ननु तस्य भूयःसामान्यरूपत्वे एकं सादृश्यमिति प्रत्ययो अवहारस्य न स्यादित्यत आह, ‘वनं प्रासादा इतिवदिति, ‘समुदायत्वस्य’ समुदायत्वरूपस्य, ‘वैकल्यत्वात्’ उत्पाद्यत्वात् तद्विषयत्वेनाविवक्षितत्वादिति भावत्, ‘प्रयोगः’ अवहारः, अविवक्षितत्वे दृष्टान्तः ‘प्रासादा इतिवदिति, एकत्वविशिष्टत्वे वज्जलविशिष्टप्रासादाभिन्नत्वान्यासम्भवात् यथा प्रासादादेवज्जलमविवक्षितं तथात्रापौति भावः ।

ननु तत्र वज्जलं विवक्षितमेव इति दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह, ‘अन्यथेति तत्र वज्जलस्य विवक्षितत्वे, ‘अर्थान्तरं’ प्रासादाभेदान्यथानिरूपकं, ‘स्यादिति, एकस्मिन् वज्जलस्य वाधितत्वादिति भावः ।

(१) सामान्यमितीति ख० ।

त्वात्पत्वाभ्यां सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारः, तदुच्चते,
“सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयव-कर्मणाम् । भिन्न-
प्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” ॥ इति, न, साजा-
त्येऽप्यरविन्दद्वयवत् सजातीयावयवादिशून्ये गुणादै

ननु उक्तधर्माणां सादृशते सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारो न खादत-
खमयुपपादयति, ‘सामान्यस्येति, उक्तधर्माणां सादृशरूपते भृत-
कारिकामपि प्रमाणयति, ‘तदुच्चत इति, तदर्थस्त्रुतं ‘गुणावयव-
कर्मणां’, ‘भूयांसि सामान्यान्येव’ अनेके साधारणधर्मा एव,
‘भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं’ प्रतियोगित्वसाधारणधर्मभिन्नासाधारण-
धर्मभिलितं प्रतियोग्यद्वयसाधारणधर्मविशिष्टमिति यावत्, तथाच
तद्वयसाधारणधर्मवत्त्वमेव तद्वैजात्यमिति भावः । उद्देश्य-विधेय-
भावेनान्वयस्यले उद्देश्यगतलिङ्ग-सङ्घायोरविवचितवात् ‘इत्यते’
इत्येकदचनं । दूषयति, ‘नेति, ‘साजात्येऽपि’ वैजात्यविरहेऽपि
इत्यर्थः, ‘अरविन्दद्वयवत्’ सदृशं पङ्कजद्वयमित्यादाविवेत्यर्थः, तथाच
वैजात्यनिवेशे तत्र सादृशप्रत्ययो न खादिति भावः । ननुक्तस्यले
असाधारणधर्मां न पद्मालं तस्य व्यक्त्वन्तरसाधारणवात् किञ्चिदन्त्व-
मेव इति तत्र वैजात्यमस्येव इत्यतो दोषान्तरमाह, ‘सजातीयेति,
‘अवयवादीत्यादिपदाद्गुण-कर्मपरियहः, अवयवादिगतसाधारण-
धर्मशून्ये इत्यर्थः, ‘गुणादावित्यादिपदात् कर्मपरियहः । ननु
गुणे कर्मणि च सदृशाश्रयत्वादेव तप्रत्यय इत्यत आह, ‘जातौ

कृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नविषयोभवदुपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभाव-प्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चैतानि

यत्किञ्चित्तादृशप्रसिद्धिरन्यत्रेवाचापि तन्वेति । यदा स्तुपदं पक्षी-कृतपरमेव तज्जनकादृष्टेत्तरवर्तिनौ घटादिकृतिरिति भवति घटादेवृष्टान्तता । न च यत्किञ्चित्तदुत्तरवर्त्तिं वर्तमानकृतावपि यावन्नदुत्तरलं न घटजनकृतावपौति वाच्यं । इदानीन्ननवेनापि पक्षविशेषणात् । न चैवं प्राचीने व्यभिचारः, इतावपौदानीन्ननवेन विशेषणादिति सर्वमवदातं । ‘अपरोक्षेति तादृशज्ञानविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थः, च्यर्थ-लङ्घर्थयोरत्त्राविवक्षितत्वात् इति धेयं । यद्यप्त्र प्रत्यक्षेत्युचितं न लपरोक्षेति घट इति वक्तव्येनघट-इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षलखेन्द्रियजन्यत्वपरत्वे वाधः, साक्षात्जातिपरत्वे परम्पर्यसिद्धिरित्युभयसिद्धापरोक्षेत्युक्तं, तदर्थशालिङ्गादिकरणकलं तत्त्वोभयसाधारणमेवेत्यवधेयं । ननु कर्माणि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिवन्धकाधर्मधंसद्वारोपयुज्यन्त इति मते खात्मचिन्तनानुकूलकृत्या खात्मगोचरया प्रतिवन्धकाधर्मधंसद्वारा जनिते खात्मसाक्षात्कारे नोक्तपत्तावच्छेदकमस्ति, किञ्च यत्र यागादिसमाप्त्यर्थं नमस्कारादिकृतिस्तत्र यागस्येच्छात्वे नमस्कारस्य मानसत्या मानसज्ञानविशेषलेनात्मगोचरः स प्रयत्नोविष्वधंसद्वारा यागं जनयतौति अदृष्टादारकस्त्रोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यो याग इत्य-

तस्मात्था । उक्तपश्चे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव निरुक्तस्य पश्चात्वनिर्देशे समृहालम्बनरूपैवानुभितिरूपद्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यरूपत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणाया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशेषणव्यावर्त्त्यप्रसिद्धिः, प्रभेयो घट इतिवदव्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् उक्तान्यतमत्वमेव सकर्त्तुकत्वं । अतएव घटसोक्तान् घट-

व्याप्तिरित्यत आह, ‘उक्तेति, तत्र तत्र तदुभयं दारमेव न प्रथमेऽदृष्टस्यैव दारत्वात् कल्पदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वादिति वच्चमाणत्वात् । द्वितीये मङ्गलस्य विघ्नध्वंसो न दारं किन्तु म एव फलमिति चागम्लतिजन्य एव नेति वस्तुगतिः । यदि च यः कश्चिदेवं ब्रूयात् तदा तत्त्वतेऽपि न नः क्षतिरित्यर्थः, तदाह, अनन्तर्भावेऽपौति । ‘उपरक्तेति, उभयसिद्धुप्रयोजनवत्वं तत्वं न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्त्तुकत्वे विवादात् माधान्तरेऽर्थान्तरमित्यत आह, ‘उक्तेति । न चेदं परिभाषेत्याह, ‘अतदत्ति, सर्वलोकसिद्धत्वादस्यार्थस्येति भावः । ननु सत्त्वे सत्तौति प्रसाध्याङ्गकतया उक्तं समवेतत्वमपि समवायत्वस्य जातित्वाभावेन नित्यसम्बन्धत्वमिति निर्वाच्यं तत्त्वान्यतरसिद्धुं तत्पते समवायस्या-

कर्त्तैति^(१) व्यवहिते । एवच्च शब्दफुल्कारादीनां पक्ष-
तैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्ति-
कता उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्व-
त्तया तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च न सम-
वेतत्वं विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये च उपादान-
पदं कारणमात्रपरम्, अनुपादेयमेव वा जन्येच्छा-
कृत्यजन्यत्वच्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृति-
जन्यत्वेऽपि^(२) इच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । कृतिरेव

गियत्वात्, किञ्च तन्मते ध्वंसोऽधिकरणात्मैवेति साध्यमपि तत्रा-
स्तीति अभिचाराभावात् विशेषणोपादानमेवान्यतरासिद्धं । न च
द्व्युक्तध्वंसादिव्यभिचारवारणाय तत्, तत्र जन्यत्वस्याभावादित्य-
खरसादप्रसाध्याङ्गकललाघवात् कल्पान्तरमाह, ‘यद्वेति । ननु
कारणपरत्वे तस्य शब्दादावंशतः सिद्धसाधनं । न च पक्षताव-
च्छेदकमेद एव तत्, तन्मतावलम्बने जन्यमात्रपक्षताया एवाचत-
त्वेन एतावदायासाचरणगौरवापातादित्यत-आह, ‘अनुपादेयमेवेति,
तदनुपादायाधिकरणपदमेवोपादेयमिति भावः । न चैवमपि शब्दा-
दावंशतः सिद्धसाधनं, वौणादेः शब्दानधिकरणत्वात् किञ्चधि-
करणतावच्छेदकलादिति भावः । ‘इच्छा-कृतौति, अत्र ज्ञानेच्छा-

(१) न तत्त्वर्त्तीति ख० ।

(२) खध्वंसमति खस्य कारणवादित्यादि ।

वा पक्षः । न चाङ्गुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्ष-
पक्षसमनैरपेक्षेण^(१) घटादै निश्चितव्याप्तेलिङ्गस्य तयो-
र्दर्शनेनाभयचानुमित्यविरोधात्, न त्वनुमित्योरन्यो-
ऽन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् । प्रतिज्ञाया अवि-
पयत्वात् तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्गुरस्य पक्ष-
त्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् ।
सिधाधिधिषाविरहस्वकृतसाधकप्रमाणाभाववति लि-
ङ्गज्ञानस्यानुमितिमाचकारणत्वात् तत्र स्थितौ पञ्चा-
वयवेन अङ्गुरे स्वतरवेति^(२) न कश्चिद्विशेषः । यदि च

कृत्यजन्यलं विवचणौयं अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाया विरोधिगुण-
त्वेन छत्या च जनिते दृच्छाध्वंसे पच्चतावच्छेदकाव्याप्तेरित्य-
वधेयं । ननु ध्वंससाधारणपच्चते चरमदुःखादिध्वंसे स्वजनका-
प्रसिद्धा साध्यासम्भवः तस्य भोगतत्साधनेतरतया अदृष्टाजन्यलात्
अतस्य स्व पच्चवहिर्भाव एव कर्त्तव्योगत्यन्तराभावात् एवत्र सन्दि-
ग्धानैकान्तिकं तत्र मा भूदिति तदर्थं कश्चिदुपायोऽवश्यं वाच्यः
तथाच किमित्यमायासगौरवेण प्रत्यक्षपक्षताया एव तथासत्यविकल-
लात् । किञ्च पक्षतावच्छेदकस्यान्योन्याभावतया तस्य च तन्मतेऽप्रसिद्धा
आश्रयासिद्धिरिति मनसिक्षत्य प्रत्येकपक्षतामेव सिद्धान्तयति,

(१) पक्षे पक्षसमे व्यभिचारो न दोषायेति नियमादिवादि ।

(२) अङ्गुरे अन्यत यवेतीति ख० ।

क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां अङ्गुरस्य हेतुमत्तया न निश्चयस्तदा का सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् ।

अथ पश्चासमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयात्^(१) हेतौ व्याप्तिग्रह एव नेत्यस्याते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत^(२) इति चेत्, तर्हि सहानसेऽपि धूमे व्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत^(३) सन्दिग्धवस्त्रिक-पर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्मभावेनापश्चत्वात् । तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न हेषः, किन्तु गुण-

‘चितिरिति । ‘तस्मादिति, विपच्चर्वत्तिलं व्यभिचारस्तद्वौः प्रतिवन्विका सा चेह नास्तीति भावः । ‘साध्यसन्देहवति अनुभितिविषयसन्देहवतौत्यर्थः, न तु व्यापकसन्देहवतौत्यर्था व्यतिरेकिणि तस्यादोषलादिति ध्येयं । ‘किन्त्विति, पच्चतासञ्जकत्वादिति भावः । ‘अन्यथेति, तथाचानुभित्यन्यथानुपपत्त्यैव तादृशंश्यान्यसाध्याभाववद्गामित्व-

(१) सन्दिग्धसाध्यदत्त्वरूपेण पक्षसदृशधर्मान्तरावच्छेदेन व्यभिचारसंश्यादित्यर्थः ।

(२) व्यभिचारसंश्यस्य न व्याप्तिग्रहप्रतिवन्धकत्वं च्यपि तु व्यभिचारनिश्चयस्यैव, अतः प्रतिवन्धकाभावादुत्पन्नोऽपि व्याप्तिग्रहः चप्रामाण्यशङ्काकवलितो भवति, तथाच चप्रामाण्यहानास्त्रन्दित्व्याप्तिनिश्चयस्यानुभितिकारणत्वेन तादृशञ्जानस्य नानुभितिहेतुलभिति भावः ।

(३) धूमे व्यभिचारसन्देहात् धूमधर्मक्याप्तिग्रहस्य चप्रामाण्यशङ्काकवलितत्वं स्तादित्यर्थः ।

एव,^(१) अन्यथानुमानमात्रमुच्छ्येत्^(२) । पक्षादन्यत-
तदृष्टगमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिधाधियिषित-
साध्यान्यत्वं यदि तदानपेक्षितानुमितिर्न स्यात्^(३) ।
अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधक-वाधकप्रमाणाभाव-
विषयान्यत्वं^(४) वा तदा अङ्गरेऽपि तन्नास्ति^(५) । अथ

संग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु तस्येत्यर्थो बोध्यः । यत्तु विपक्षवाधकेन
वाप्तियहात् तस्य तादृशसंग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वमेवेति । तत्र । तथा
सति यद्यद्यं निर्वक्तिः खादित्यादितक्षणामपि पच्चौयवक्तिविरह-
मन्देहनिबन्धनसन्दिग्धानैकान्तिकप्रतिबन्धेन मूलगैषिल्लादनवता-
रात्, तथाचान्यथानुपपत्त्या तदन्यसंग्रहः प्रतिबन्धक इत्येव ज्ञायः,
अत एवोपाधिसंग्रहाहितस्तादृशव्यभिचारसंग्रहः प्रतिबन्धक एवा-
सार्वत्रिकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदानापादकत्वादिति । ननु प्रत्येकपक्षले

(१) तथाच हैतौ साध्यसन्देहविशेष्यधर्मिरूपपक्षवत्तिलनिच्यस्यानु-
मितावपेक्षण्योत्येन तादृशनिच्यस्य गुणत्वमिति भावः ।

(२) अन्यथा साध्यसन्देहवति हेतुनिच्यस्य दोषत्वे, अनुमानमात्रमुच्छ-
येत् सिधाधियिषानधीनानुमानमत्रोच्छेद अपाद्येत्, तादृशानुमान-
मात्रे साध्यसन्देहवति हेतुनिच्यस्य सत्त्वादिति भावः ।

(३) अनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् अतुभुत्सितशत्रुसम्यदाद्यनुमितिर्न स्या-
दित्यर्थः, तत्र पक्षस्यापि सिधाधियिषितसाध्यान्यत्वेन यथोक्तपक्षान्य-
त्वस्य सत्त्वादिति भावः ।

(४) अत्र साधकप्रमाणं साध्यनिच्यः, वाधकप्रमाणं वाधनिच्यः, तद-
भावविषयत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन तददन्यत्वमित्यर्थः ।

(५) तादृशपक्षान्यत्वं नास्तीत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुभित्युच्छेदः^(१) । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पञ्चविशेषणात्सर्वविषयज्ञानसिद्धिः, साध्ये च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितम्भेचज्ञेना-

प्रत्येकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्यत आह, ‘नियतेति, न च सति वाधे तत एव तदसिद्धिरसति च वाधे विशेषणं वाधितमकिञ्चित्करच्छेति वाच्यं । वाधप्रतिसन्धानार्थमेव विशेषणदानात्, चित्यव्यवहितप्राक्षाले ग्रौरौराद्यभावेनोत्पन्नज्ञानाद्यसम्भवात् तत्त्वित्यतापर्यवसानादेव तस्य सर्वविषयत्वनियमेन वस्तुतो नियतविषयज्ञानाजन्यतया वाधस्य सत्त्वादिति भावः । ननु योगिनः सर्वविषयकज्ञानमनादौ संसारे चित्यादिपूर्वे कदाचावश्यकमिति तदाश्रयौभूतात्मनोजनकतयार्थान्तरं स्वादित्यत आह, ‘साध्ये चेति, तथाच चित्यव्यवहितप्राक्षाले तद्विशिष्टासत्त्वाच्चेदं दूषणमिति भावः । ‘नार्थान्तरमिति^(२), यद्यपि न सिद्धसाधनभित्युच्चितं अदृष्टद्वारात्मभावस्यैव चित्तिजनकत्वात् तथापि यः चित्यव्यवहितप्राक्षाल एव योगीभूतः चित्यव्यवहितप्राक्षाले च तादृशज्ञानादिशून्यस्तमादाय

(१) परार्थानुभितावपेक्षणीयस्य न्यायस्य स्वार्थानुभितावनपेक्षणीयत्वेन तत्र पक्षस्य तादृशपक्षान्यत्वात् स्वार्थानुभित्युच्छेद इति भावः ।

(२) ‘न तदुपलक्षितक्षेचज्ञेनार्थान्तरम्’ इवत्र ‘तदुपलक्षितक्षेचज्ञेन नार्थान्तरमिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठमनुख्य ‘नार्थान्तरमिति पाठो धृत आलोकक्षतेति सन्माव्यते ।

र्थान्तरम् । सामान्यतेऽपि साध्यनिर्देशे पश्चधर्मतान्तेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च । नन्वाद्यसाध्यदये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकौर्या-कृतौनामेव जनकत्वमायातु इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादै न कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादै प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्युक्तादिपूर्वघटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात्, न च सर्गाद्यकालैनस्यापि पश्चत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः । परम्प्रति तदसिद्धेरिति चेत् । न । ज्ञानादौनां च याणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जन-

शङ्केयं च च मुक्तलं विना न तथेति तस्यादृष्टद्वारापि न चित्तिजनकलमिति न सिद्धुसाधनं किञ्चर्थान्तरमेव शङ्कितमुचितमिति सुषूक्तं न चार्थान्तरमिति । अत एव यः चित्यव्यवहितप्राक्ताले विशिष्टमुद्भेदतुलेन सम्भावितः तत्र यत्नान्तरं निराकरणाय करिष्यत दति । इदनु ज्ञानादौनां विशेषणत्वविवक्षयोक्तं । वस्तुतो यदि तादृशात्मजन्यलं वाधितं तदा न विशेषणलं नवोपलक्षणलं विवक्षणैयं, अपि तु सामान्यत एव तदाश्रयजन्यलं तथापि वाधादेव नार्थान्तरमित्याह, ‘सामान्यत इति । यदा नियतविषयेत्यादि न विशेषणैयं सामान्यत एव साध्यसाधने पञ्चधर्मतावलाद्विशेषपर्यवसानादित्यभिप्रेत्यैतदुक्तं, अत एव ‘नन्वाद्यसाध्यदय इत्यादिशङ्का अन्यथा तदनुत्थानप्रसङ्गादिति ष्ठेयं । ‘परम्प्रतीति विशिष्य तदनिर्देशादित्यर्थः । ‘खविषयेति, खविषयाश्रितकार्यं प्रतीत्यर्थः, ‘चित्यादाविति,

कत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवा-
न्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पञ्चविशेषण-
मपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं शित्यादै
घटाद्युपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणादि-
प्रत्यासन्त्या शित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
त्वमेवास्तु तथाचेष्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छा-प्रयत्नौ तयोः
समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसन्त्वात्^(१) । न च तादृशप्र-
त्यासन्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परम्प्रत्यसिद्धेरिति चेत् ।
न । द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि
घटादै अकर्तृकत्वात् शित्यादै सकर्तृकत्वनिर्वाहकं
ज्ञानं सिध्यद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभाग-
द्वारा शित्यादिषु जलस्त्रेपात्समुद्रादिषु हस्तस्त्रेपात्पर-
माणुदयसंयोगे च द्वाणुकेष्टस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सि-
द्धसाधनमिति वाच्यम् । तच्च हि शितिनाशे अस्मदा-
दीनां कर्तृत्वं न तु खण्डश्वितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव

तादृशज्ञानस्य जनकतावाधेन पञ्चधर्मतावलादेतादृशज्ञानसिद्धिरिति
भावः । ‘न चेति, अत्र प्रत्येकपञ्चलान्नाद्यचितिलादिना परम्प्रत्यसि-
द्धेरिति चितिलादिनैव तद्वाच्यं तथा सति सिद्धसाधनशङ्का द्रष्टव्या,
अन्यथा सामान्यतो विशेषतो वा पञ्चले एवं सिद्धसाधनानवकाशात्

(१) समानाधिकरणज्ञानाविषयत्वादिति क० ।

तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छा-कृतीनाम-
भावाच्च । अत एव द्वाणुकेऽपि न कर्तृत्वम् जलस्त्रेपाद-
धिकपरिमाणकसमुद्गादेः सपष्टत्वमेव घटस्येव । ननु
घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव
जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वय-
व्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्म-
शन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मस-
मवेतत्वस्योपाधित्वात्^(१) घटः आकाशजन्य उत्पत्ति-
मत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति^(२) चेत् । मै-
वम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टादारा घटहेतुरतः प्रयत्न-
इव आत्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं

उभयथापि पक्षाप्रवेशादिति धेयं । ‘सकलेति, ज्ञानानुरोधात्मकले-
त्युक्तं, दच्छा-कृतौ तु चित्युत्पादानैकदेहे क्वापि नेत्यवधेयं । ‘अधिक-
परिमाणेति, अत्र प्रचेष्यजलविन्दु-समुद्रयोरेवावयवत्वेनोभयोपादान-
गोचरसाक्षात्कारादिसम्भवादिति भावः । ‘घटस्येति, एतेन तद-

(१) आत्मसमवेतत्वस्य निश्चितसाध्यापकत्वे सति साधनाच्यापकत्वात्
उपाधित्वे ।

(२) अप्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कशून्यत्वादिव्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेऽपि
यद्युक्तानुमानप्रामाण्यं तदा घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्द-
वदित्यनुमानस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति ।

विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणं, असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः^(१) । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगे परिचायकमाचमात्मेति वाच्यम् । संयोगमाच-स्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आ-त्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेनात्मसं-योगः^(२) कारणमिति चेत् । न । या क्रिया व्यधिकरण-यदौयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका^(३)

देव पचतानवच्छेदकावच्छिक्षतया सिद्धसाधनाप्रसङ्ग इति सूचितं । ‘आत्मति आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । ‘या क्रियेति चः स्पन्दः ख्यधि-करणयदौयगुणाभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगौ स तत्संयोगासमवायिकारणक इत्यर्थः, तेन व्यधिकरणग्रहणात् गुरुत्ववद्व्यसंयोगजन्यायां गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां गुणग्रहणात् खाश्रयावयवसंयोगाजन्यतया तस्यामेव न व्यभिचारः, ईश्वरज्ञानजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेश्वरसंयोगो-समवायौति तदभावप्रयुक्तेति वाच्यं । न हि नित्यव्यापकाभावः

(१) तथाच चेष्टां प्रति असमवायिकारणं श्रौतात्मसंयोगः, प्रयत्नसु निमित्तकारणं न त्वसमवायिकारणं समवायिकारणे श्रौते अ-प्रव्यासन्नत्वात्, न हि निमित्तकारणेनासमवायिकारणस्य सम-वायिकारणस्य वाच्यधासिद्धिः ।

(२) आत्मनो नित्यत्वेन सर्वमूर्त्तसंयोगानुयोगित्वेन च सर्वदैव मूर्त्तात्म-संयोगस्य सत्त्वात् तद्यतिरेकेण क्रियाव्यतिरेकासिद्धिरिति भावः ।

(३) चेष्टारूपक्रियायां ख्यधिकरणो य आत्मगुणः प्रयत्नः तज्जन्यत्वे-नात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सिद्धमिति ।

यथा स्पर्शवद्वेगद्रव्यसंयोगजा क्रियेति व्यास्था तत्सङ्घेः ।
न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्व-
नियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादै
अभिचारात् विशिष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिका-
रणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं^(१) कर्तृत्वं न तु
जनकत्वे सति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चा-
भियुक्तानां सविशेषणे हीति न्यायेन^(२) कृतिपर्यवसन्न-
एव । एवं ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्व-
मेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् ।

सम्भवति, क्रियापदस्य स्पन्दपरत्ववर्णनन्तु घटरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय । अत्र क्रियात्मेन हेतुना सत्प्रतिपञ्चमाशङ्क्य निषेधति, ‘न
चेति, प्रागुक्तहेतौ हेत्वन्तरं समुच्चिनोति, ‘असमवायौति, जन-
केत्यत्रैव तात्पर्यं, असमवायिग्रहणच्च प्रकृताभिप्रायेणेति ष्ठेयं ।

‘अन्ये लित्यस्त्रविभावनं, तद्वौजभिदभेव यदिशेषवाधेन स-
विशेषणे हीत्यादिन्यायावतार इति कर्त्तैव कारक इति ।

(१) तत्कर्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्तमात्रं न तु तज्जनकत्वे सति तदनुकूल-
कृतिमत्त्वं जनकत्वाशस्याव्यावर्त्तकत्वादिति तात्पर्यम् ।

(२) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये अन्वयवाधे विशेषण-
मुपसङ्कामत इति न्यायेनेत्र्यर्थः ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकौर्षद्वारा
हेतुः तत्त्वं न प्रत्यक्षं चिकौर्षविषये अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात्^(१) किन्तु अनुमितिरूपं तथाच साध्यविकल्पादृष्टात्मः साध्याप्रसिद्धिर्वा देष्ट इति चेत् ।
न । सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति सम्भवति । न हि मृदवयवानां संख्यानविशेषे
कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणापस्थितिं विना प्रवृत्तिः । अत एव यागे शब्दात्तदुपजौविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादौनां
प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चापादानप्रत्यक्षं
प्रवर्त्तकज्ञानोपश्चौण्ण^(२) । अप्रत्यक्षे परमाणै तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । ग्रष्टत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफुल्कारादिना
व्यभिचारः । न चाभिमत्याहकेन्द्रियसंयोगार्थं मनसि
प्रयत्नजन्यक्रियादर्शनाद्वाभिचारः, अहृष्टसहजतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडौनामुपलभेन तज्जोचरप्रयत्नात् नाडौक्रिया ततः स्पर्शवदेगवन्नाद्या नोदना-

(१) इन्द्रियासामर्यादिति ख० ।

(२) प्रवर्त्तकं यत् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं तेन उपक्षेण अन्यथा-सिद्धमिवर्यः ।

न्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अत एव जलाद्यभ्य-
वहारमलोत्सर्गहेतुनाडौनामनाद्यभ्यासवासनावशात्
अद्वैतसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलभात् तज्जोचरप्रयत्नः ।
नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादौश्वरे अनुमि-
तिरपि सिद्धेत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं
तदौश्वरे तथानुमितेलिङ्गंजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव
अनित्येन अनादिद्व्यगुणकाद्यजननादिति चेत् । न । स्व-
सुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमितेहि हेतुत्वं घटादै
गृह्णौतम् । न च भगवति शरौराद्वैषाभावेन सुखमस्ति,
अतो न क्षित्यादै तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति ।
न च ताद्वगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितिवेन
घटादै प्रदत्तिविषयप्रत्यक्षवदेतुत्वं गृह्णौतमिति नेश्वरे
अनुमितिः । ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकौर्षीविरहा-
द्विभिर्भारः तद्वैषान्तेन क्षित्यादै द्वेषसाध्यत्वादौश्वरे

‘न च भगवतौति, यद्यपि सुख-दुःखमतन्वं खेष्टवन्तु तथा
अस्ति चेश्वरस्य खेष्टं विश्वस्तैव तदिच्छाविषयत्वात्, तथापि खेष्ट-
साधनताज्ञानवेन जनकलं लाघवात् न तु तथानुमितिवेन, अस्ति
व भगवति खेष्टसाधनताज्ञानं प्रत्यचरुपं विश्वगोचरत्वात् तप्रत्यच-
खेत्याश्रयः । तदिदस्तकं न चानुमितिवेन जनकलं दति । ननु
चिकौर्षीपदं कृतिजनकजातौयगुणपरमित्यत आह, ‘तद्वैषान्तेनेति,

द्वेषोऽपि भवेत् द्वेषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि तथा-
त्वापत्तिरिति^(१) चेत् । न । न हि सर्वादिद्वेषादेव
तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति । प्रयोजन-
मन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैकफले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु
दुःखसाधनधंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलसुहित्य
तत्साधनताज्ञानात् तथाचेष्टसाधनताज्ञानात् तचेच्छा-
इस्येवेति सैव कृतिकारणं कृपत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया
तदुपक्षीणः कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः शत्रुं द्वेष्मीत्यबाधित-

‘कृतिः’ प्रवृत्तिरित्यर्थः, एवमयेऽपि, यथाश्रुते निवृत्तिलक्षणयन्त्रस्य
द्वेषजन्यलादसम्भवः, प्रवृत्तिं प्रत्येव समानविषयतालाघवेन चिकौर्षी-
हेतुर्न तु भिन्नविषये द्वेषोऽपि, निवृत्तिं प्रति तु द्वेष एव समान-
विषयतया हेतुर्न तु भिन्नविषया चिकौर्षति । न च प्रवृत्तिविरह-
एव निवृत्तिः, वैपरौत्यापत्तेः^(२) । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ “प्रवृत्तिप्रयत्नो
रागान्विवृत्तिसु द्वेषादिति, अन्यथा चिकौर्षया द्वेषान्यथासिद्धि-
रित्यस्यैवासिद्ध्वैर्वपरौत्यस्यापि सुवचलात् यचेच्छा तदभावे द्वेषनिय-
मात् । न चैवं कथं व्यभिचारोद्भारः, निवृत्तेः क्रियाविरहेतुलेन
प्रवृत्तिसाधतानियमेन च कार्याणां चिकौर्षजन्यलनियमात् । नचेवं
कुत इत्यादि यन्यः कथं, इत्यं, कुतस्तर्हि द्वेषः स्यौक्रियते कारण-
न्तरमेव निवृत्तेः स्यौक्रियतामित्याचेपे शत्रुं द्वेष्मीत्यबाधितानुव्यव-

(१) तथा स्यादितीति ख० ।

(२) विनिगमकाभावेन प्रवृत्तेनिवृत्तिविरहत्वापत्तेशित्यर्थः ।

प्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तुरनुपलब्धिवाधः, अनुप-
लब्धिमाच्चस्य बाधकत्वे अतौन्द्रियोच्चेदात्^(१) योग्या-
नुपलब्धेश्चासिद्धेः परमात्मनोऽयोग्यत्वनियमात्, शश-
शृङ्गप्रतिवन्ध्या च नादृश्यमाच्चनिरासः परमाणुखादि-
स्वौकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृनिरासः, चेष्टया ज्ञाना-
दिमतः परमात्मनोऽनुमानात् परम्पर्ति तस्यायोग्य-
त्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववद्प्रयोजकम्, कर्तुः कार्य-
माच्चे कारणत्वावधारणात्, प्रतिवन्धिमाच्चस्य चादू-
यणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति
चत् । न । अर्धान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन
आप्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यञ्जत्वेना-
योग्यस्य विरोधेन शङ्खितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्ग-
स्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामवाधितप्रत्यक्षबाधित-
त्वाच्च । अथ कृति-कार्ययोर्नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्या-
प्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तदेशे समये वा

साधसाच्चिके तत्र न ततोऽन्यत्कारणं कल्पयमिति परौहारे तदभि-
प्रायादिति । ननु यत्पुमवायौत्याद्यन्ययानुविधानात् तदाश्रयलमाच्च
सिध्यति न तु तत्कारणत्वं तत्र सिद्धे तदाश्रये तु आश्रयलावच्चेदे-

(१) चक्षुराद्यतौन्द्रियाणां सर्वदैवानुपलम्भात् अनुपलब्धेः प्रमाणत्वे तेषां
मुच्चेदापत्तेशिवर्धः ।

कृतिमाच्चव्यतिरेकानिरूपणात्^(१) । नित्यकृतेरन्वयोरपि
न गृहौतः वह्निमाच्चव्यतिरेकाऽस्ति गृह्णते चेति ।
न चैवमाकाशात्मनोरप्रसिद्धिः समवायिमाच्चस्य
व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति
व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वयहे हि
तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निभित्तमाच्चसाधारणत्वात्
किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं यन्न समवायि तत्र
नेत्यन्योऽन्याभावमादाय कार्यं समवायिजन्यमिति
व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन तयोरन्योऽन्याभावो-
ऽस्ति गृह्णते च^(२) । यदा भावकार्यं समवेतमिति

नाच्याद्यनुविधानात् आश्रयत्वेनैव, किञ्च समवायिकारणत्वं विशिष्टं
नावच्छेद्यं कार्यं नौलघटल्वदार्थसमाजमहिन्ना सिद्धवात् तथा हि
उक्ताच्याद्यनुविधानात् समवायित्वं समवायित्वेन च कारणत्वं विशिष्ट-
मवच्छेद्यं ग्राह्यं वा । अपि च समवायित्वमविशिष्टं न व्याप्तं व्यमि-
चारादिति खसमवायीति वाच्यं, एवं कार्यं व्यर्थविशेषणतया
यद्यत्र समवायि तत्र तदिति जात्यादिसाधारणेनाच्य-व्यतिरेक-
योस्तदाश्रयत्वमाच्च ग्राह्यं न तु तद्वेतुलभित्यखरसादा । ‘यदेति ।

(१) निवृद्धते: सर्वकालावच्छेदेन सत्त्वात् कृतिसामन्यव्यतिरेकप्रयुक्त-
कार्यव्यतिरेकासिद्धेरित्यर्थः

(२) तथाच समवायिकारणतायाहक्यतिरेकोऽन्योन्याभाव एव नाच्य-
नाभाव इति भावः ।

व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति,^(१) न, यथा हि यद्यद्वहेरन्वये
धूमे गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममाचव्यतिरेकग्रहात्
वह्नि-धूममाचयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेरन्वय-
व्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां अन्य-
व्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोर-
न्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्वाधकं विना व्याप्ति-
ग्रहात्, स च वह्नि-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकल-
धूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव
वा, तथेहापि छतिविशेष-कार्यविशेषयोरन्वय-व्यति-
रेकग्रहो बाधकमन्तरेण छति-कार्यमाचयोर्व्याप्तिग्रहे
उपायः, न तु पश्चाधर्मतावल्लभ्यविशेषान्वय-व्यति-

‘यद्विशेषयोरिति यद्वृर्मवचेनोपस्थितविशेषयोरन्वयादिग्रहस्तद्व्याप्ति-
लिङ्गितव्याप्तिग्रहादित्यर्थः, ‘सकलधूमगोचर इति सामान्यलक्षणा-
न्वयपगमादसान्मते, ‘प्रसिद्धेत्यादि तदनभ्युपगमात् परमत इति
मतभेदेनाभयविकल्पेनोक्तं । ‘न त्विति व्याप्तिग्रहः सामान्यलक्षणा-
धीनतया पञ्चधर्मतावल्लभ्यमपि विषयौकरोति न तु तद्वाहका-
चयादिधीरपि तमित्यर्थः ।

(१) आकाशात्मनोः सिद्धिरित्यर्थः, तथाच शब्दः समवेतः भावकार्य-
त्वात्, ज्ञानं समवेतं भावकार्यत्वात् इत्यनुमानाभ्यां आकाशात्मार्ति-
रित्यस्तस्मवेतत्त्वाधात् तयोः सिद्धिरिति भवः ।

रेक्यहः, अनुमानमात्रोच्चेदप्रसङ्गात्^(१) एतेन कार्य-
त्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्ता चेद्य-
तिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति, वश्योऽथ
व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाश्रीयते तत्त्वागेऽपि
तदा वृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेश्वरमिति निरस्तम् ।
ननु यदि कर्त्तमात्रव्याप्तिग्रहाददृश्यकर्त्तसिद्धिस्तदा
वह्निमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरौयवह्निसिद्धिरपि

यत्तु इदनु तदनुमतप्रमाणमहिना समाधिसौकर्येणोक्तं ।
वस्तुतः कृतिव्यतिरेको वा तदन्वयो वा नापेचलीयोऽमाध्यलात्
किन्तु कृतिजन्यत्वस्य साध्यतया तस्यैव तावपेचितौ तौ च व्याप-
ककृतेरज्ञानेऽपि घटादौ कृतिजन्यत्वान्वयेनाकाशादौ तद्विरे-
केण सुग्रहाविति कथमन्यथाद्यप्रमिद्या व्याप्त्यग्रह इति गङ्काश्युप-
तिष्ठते । न च कृतिजन्यत्वमाध्यप्रमिद्यौ घटाकाशादौ तदन्वय-
व्यतिरेक्यहः तत्रसिद्धिरेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्य-कारणभाव-
ग्रहे तत्रायमात्रेषः समाधानं चेति वाच्यं । तत्रापि कृतेव्यपिक-
त्वेऽयुपादानाभावेनैवोपादानकृतिव्यतिरेक्यहसम्भवादिति । तत्र ।
एवं हि व्यतिरेक्यहसम्भवेऽयन्वयग्रहात्रेषे यत्किञ्चिद्विशेषयोरेवा-

(१) सिधाध्यविधानधीनानुमानमात्रोच्चेदप्रसङ्गादिव्यर्थः, तथाच सिधा-
ध्यविधाधीनानुमाने पक्षे साध्य-हेत्वोर्निर्मयेऽपि तदनधीनानुमाने
ताटग्रनिष्ठ्यासम्भवेन पक्षे साध्य हेत्वोर्नव्य-व्यतिरेक्यहासम्भवात्
तादृशानुमानमात्रोच्चेदप्रसङ्ग इति भावः ।

स्यात् । न स्यात् । अहश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेर्वश्यस्य तत्र
हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छा-प्रयत्नव्यतिरेकान्व कार्य-
व्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथाच व्यर्थविशेष-
पणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्त्य इति
ग हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रति-
भागिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत् । न । यत एकैक-
व्यतिरेकात्कार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्वादैकैकां
सिद्धत् वयमपि सिद्धति आर्थस्तु समाजः । स्यादेतत्
प्रश्नरीरे नित्यज्ञानादिमान् सर्वज्ञः कर्त्ता पक्षे विव-
क्षितो घटादै च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्त्तसह-

स्याद्यवगमस्तन्त्रं न तु पचार्धमतावललभ्यान्वयादिधीरित्येव समा-
जानादित्यस्यैवाभिधेयत्वादिति ।

‘किन्त्वैकैकेति, यद्यपैकैकसत्त्वेऽपि कार्यभावात् चितयव्यति-
रेकग्रह एव तन्त्रं, तथापि खेतरसमवधान इत्यस्यावश्यं प्रवेगे
गतौदं द्रष्टव्यं । ‘व्यर्थति, अत गङ्गते साधे भवति न व्यर्थविशेष-
पणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावस्य गुरुण्णपि साध्यतावच्छेके सुग्रहत्वात् अवच्छेदकतायां हि
भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनौलधूमत्वादौ, साध्यनिष्ठधर्म-
त्वच्छेदकत्वं याह्वानेव किनूक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तुच्च
गुरुण्णपि सुग्रहमन्यथा तादृशधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य

चारदर्शनादिशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोविव-
क्षितसाध्यविपरीतसहचारमाचस्यादूषकत्वात् । अन्य-
आनुमानसाच्चेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्व-
ज्ञशरौरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन
विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वया
सया वा नाङ्गीक्रियते अङ्गुरादै योग्यानुपलभेन
शरौरिकर्तृकत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलग्रहत्त-
व्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पश्चधर्मतया
च नित्यज्ञानादिमान् तथाच्चेष्टनेयविशेषयोर्विरोधेन
व्याप्ति-पश्चधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारितावि-
रहान्वानुमानं विशेषविरोधादिति । चेत् । ० न ।

केनापि प्रमाणेनाघडे प्रतियोगितावच्छेदकत्वसेव मिद्दुमिति सर्वथा
न व्यर्थविशेषणतेति साध्ये व्यर्थविशेषणता तादृशजिज्ञासायामर्था-
न्तरत्वेन दोष इत्येव वाच्यं, तत्र चेदिगिरुस्य सिधाधिष्ठा तदा
कथं तदवकाश इति । मेवं । अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वा-
वच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य यात्य-
तया तत्र कन्त्ये व्यर्थविशेषणत्वात् तदा नौलधूमत्ववद्वच्छेदक-
कोटिप्रवेशादिति । ‘योग्यानुपलभेनेति, एतच्च विशेषणभागे
द्रष्टव्यं, विशेषस्य परात्मनोऽयोग्यतादिति । दृष्टान्तदृष्टपक्ष-
धर्मतावलज्ज्योर्विशेषयोर्विरोधादिशेषविरोधमाशङ्कते, ‘अथेति,

यन्नित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यग्रहात् ज्ञानादि-
भक्तर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पश्चधर्मतावललभ्यविशेषाविरो-
धात् केवलाया व्याप्तेः पश्चधर्मतायाश्च पृथगुपनाय-
कत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच निरपेक्ष-
तादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञानम्,
सापेक्षतादशायान्तु सहेपलम्भादेव विरोधप्रतियो-
गिनेः सिद्धिसिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्ग-
विशेषण-साध्यविशेषणविरोधे च विशेषविरोधः, यथा
चन्दनप्रभववह्निभानयम् असुरभिधूमवत्त्वादिति^(१) ।
ननु ज्ञानत्व-नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरौरित्वयोश्च पर-
स्परविरुद्धत्वेन एकधर्मसमावेशात् कथं नित्यज्ञाना-
दिकर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्यानस्याभा-
वात् । तथाहि ईश्वरे तद्वुद्घौ चाशरौरित्व-कर्तृत्वे
बुद्धित्व-नित्यत्वे^(२) चापसंहियमाणे विरुद्धे । न तु स्वा-
श्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्तद्वुद्घि-
र्वापस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
साध्यांश्योर्विरोधात् तमाह, ‘नचिति ।

(१) असुरभिधूमस्य चन्दनप्रभवक्षिज्ञापकत्वासम्भवात् साध्यविशेषणचन्द-
नप्रभवत्वस्य हेतुविशेषणासुरभित्वय च परस्परं विरोध इति भावः ।

(२) ज्ञानत्व-नित्यत्व इति पाठान्तरं ।

विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्दृये विरोधज्ञान-
 मकिञ्चित्करमेव, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादै कुविन्दे
 मुक्तात्मनि चेपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्व-
 नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरौरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरे^(१)
 अशरौरिकर्तृत्व-नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्युहैव । अत-
 एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति
 परमाणुसिद्धिः । ईश्वर-तद्बुद्धादिकन्तर्कितमिति चेत् ।
 न । तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य चाज्ञातेऽसम्भ-
 वात्^(२) । स्यादेत्, घटादै कृतिसाध्यता हस्तादि-
 व्यापारद्वारैव यद्यौता न तु साक्षात् । न च पिता-
 पुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्न-हस्तादिव्यापारयोः
 साक्षात्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्त-
 व्यापारवत्कुलालसमौपस्थस्य^(३) हस्तादिव्यापारशून्यस्य
 तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ता
 अशरौरस्य सम्भवति । अन्यादशौ च कृतिसाध्यता
 न दृष्टा । शरौर-तद्व्यापारौ चाङ्गुरे बाधिताविति
 कर्त्तरपि बाध एव । अन्यथा तदनुमानादेव स्नेचन्न-

(१) भगवति भवे इति ख० ।

(२) तथाच तर्कादौ धर्मज्ञानस्य हेतुत्वेन तदग्रहे तदसम्बव इति भावः

(३) हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमौपस्थस्येति ख० ।

एव कर्त्तानुभीयेत् बुद्धादिमत्परात्मने योग्यानुप-
लब्धिवाधा त्रित् । शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य
हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्गुरे वाधात् स वाधित-
इति चेत् । तर्हि कर्त्तमाचस्यापि तद्वारैव चेष्टेतर-
कार्ये कर्तृत्वावधारणात् तद्वाधे कर्त्तमाचवाधेऽपि ।
एवच्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजक-
मिति स एव उपाधिः । एवं ज्ञानेच्चयोरपि इच्छा-
कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यमाचे हस्तादिव्यापार-
जनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभि-
चारात् । घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमाचे कृति-
माचस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे
वाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्^(१) । न
हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये सामान्यप्रयोज-
कत्वविरोधि । चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत-
र्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत् ।

प्रत्युतानुकूलत्वमित्याह, ‘विशेषयोरिति ।

(१) तथा च यत्र विशेषयोर्जन्य-जनकभावे वाधकमस्ति तच्चैव न सामान्य-
योर्जन्य-जनकभावः, प्रकृते कार्यविशेष-कृतिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे
वाधकभावात् कार्यसामान्य-कृतिसामान्ययोर्जन्य-जनकभावोनि-
ष्टुयन्ति इति भावः ।

न । चेष्टेतरकार्यमाचे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषे घटादावित्युक्तत्वात् । न चैवमामवातजडौकृतकल्पेवरस्य प्रयत्नादेव घटेत्यत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनाऽपि कृतेहेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं क्षेच्छ एव कुतो नानुमौयत इति । तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् क्षेच्छोऽभिमतस्तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलभ्मवाधात् । अथ हस्तादिव्यापारशून्यकृतिमान् अभिमतस्तदेऽमित्युक्तरम्^(१) स एव भगवानौश्वरः । अतेव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्त्तित्वं^(२) कारणत्वम् । समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात्^(३) । अन्यथा^(४) प्रतिवन्धकाभावानन्तरं प्रतिवन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिवन्धकाभावस्य

‘प्रतिवन्धकेति, सम्बन्धाभावत्वेन जनकत्वात् प्रागभावस्यापि जनक-

(१) तदोमित्युच्यते इति ख० ।

(२) कार्याधिकरणकालवर्त्तित्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वमित्यर्थः ।

(३) समवायिकारणासमवायिकारणयोः कार्याधिकरणकालवर्त्तित्वविशिष्टकार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणत्वेन निमित्तकारणेऽपि तादृशकारणत्वादित्यर्थः ।

(४) निमित्तकारणस्य कार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वमाचरूपकारणत्वे इत्यर्थः ।

पूर्वं सत्त्वात् । न च क्तेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः;^(१) कार्यसमये अभावात्, तथाच तत्परिचायितव्यापार-
द्धारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वं । अतः शरीरव्या-
पारद्वारैव क्तेर्जनकत्वं न केवलाया इति निरस्तम् ।
समवाय्यसमवायि-प्रतिवन्धकाभावानां अविनश्यद-
वस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वय-व्यतिरेकात् । तेन
तेषामग्रिमविनाशक्षणे^(२) न कार्यम् । अन्यथा प्रति-
व्यक्ति कार्यसहभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सह-
भावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन
कापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे
विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः
स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तचापि । कार्यभावस्तु
सहकारिविरहात् । अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं

त्रादिति भावः । ‘समवायौति, तेषामेव तथा हेतुलं न त्वयेषामिति
भावः । ‘निमित्तानामिति, सामान्यतो लाघवात् पूर्वसत्त्वाविशेष एव
हेतुताऽतिप्रसङ्गभयेन विशेषेषेवमिति भावः । एतच्च वसुगतिमनु-
रूपोक्तं, वसुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुले यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रासु

(१) साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः ।

(२) तेषामाश्रये विनाशक्षण इति ख० ।

कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य^(१) प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा^(२) उत्पन्नोऽपि घट उत्पद्येत् सामग्राः सत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य^(३) तत्त्वाकारणत्वेन कारणौभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्वं एव विश्रामात् । न चैका सामग्री एकदैकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् । सामग्री-तद्विरहस्य कार्य-तदभावप्रतियोगित्वेन^(४)

हस्तादिव्यापारद्वारा तथा, इह तु निवृक्तेः स्तत एव कार्यसहभावो-इस्तु किन्तदपेचयेति इष्टव्यं । इष्टापत्तिभागज्ञ प्रागभावहेतुताग्राहक-मानमाह, ‘अन्यथेति, कार्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव हेतुत्वे मानवादिति भावः । ‘एकदेति, ‘एकमिति सम्पातायातं

(१) सर्वत्र कार्यसहभावेन कारणत्वे प्रागभावस्य प्रतियोग्यत्वत्तिकाले असत्त्वेन अकारणत्वप्रसङ्गः ।

(२) प्रागभावस्याकारणत्वे इत्यर्थः ।

(३) घटं प्रति घटस्य प्रतिबन्धकत्वे घटाभावस्य कारणत्वमायाति कारणी-भूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतारूपत्वात् तथाच घटं प्रति घटप्रागभावभिन्नस्य घटाभावस्य नियुक्तिकत्वेनाकारणत्वे परिश्वेषेण घटप्रागभावस्य कारणत्वं सिद्धमिति समुदिततात्यर्थम् ।

(४) कार्य-तदभावप्रयोजकत्वेनेत्रर्थः कस्मिंस्त्रित् पुस्तके तथैव पाठो वर्त्तत इति ।

सामग्रां सत्यां^(१) कार्यस्य तद्भावे सामग्रीविरहस्य वज्रलेपायितत्वात् । स्यादेतत्, कर्ता शरीर्येव ज्ञान-मनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव इच्छा क्षतिदारैव हेतु-रित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधान्नाशरीरनित्य-

एकदैव जनयतीत्यनेनैव प्रकृतसङ्गतेरिति । इदच्च कार्यात्पत्तिविरहो यद्भावात् तत्कारणमिति भते । वस्तुतस्तु साध्यप्रतियोगिकलं साध-नावं, न च साध्यत्वमित्यं वाच्यं, यस्याभावादुत्पत्तिविरह इत्यादिप्राग-भावे छत्यसाध्यतापत्तेः, किन्तु यद्भावादुत्तरसमये यद्भावो यत्पत्ते च यदा यत्पत्त्वमित्यादि । न च प्रागभावविरहात् कदापि कार्यविरहः, उत्पत्त्यग्निमसमयेऽपि कार्यसत्त्वात् । किञ्च उत्पत्तिराद्यसमय-सम्बन्धः स चाद्यसमयः कार्यच्चेति द्वयमेव, तथाचोत्पत्त्यभाव आद्य-समय-तत्कार्ययोरभादः पञ्चवस्ति स च न प्रागभावविरहात् अपि द्रुत्तरकाले आद्यसमयाभावादेव तद्विग्निष्टाभावो व्यासज्य-रूपान्तर्वित्तिप्रतियोगिकस्तुभयाभावो वा उभयथापि तादृशसमया-भावादेवेति किं तत्र प्रागभावाभावेन, तस्माद्यद्भावात् स्वेतर-समवधाने यद्भावस्तुदेव तत्र कारणमिति वाच्यं । यद्भावश्च न कालमात्रगर्भः किन्तु देशगर्भाऽपि प्रदेशान्तरे सत्यपि दण्डादौ धटविरहात्, तथाच दण्ड-चक्रसमवधाने यत्तत्र व्यधिकरणघटा-

(१) तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य पुनरुत्पत्त्यभावेनानुमितिः सामग्री-विरहः यत्कारणाभावप्रयुक्तः तस्य खातन्त्रेण कारणत्वमकामेनाय-ज्ञीकरणीयमिति समुदिततात्पर्यम् ।

ज्ञानादिकर्त्तसिद्धिः । अत एव शरौरमनित्यमेवेति
नियमान्व कर्त्तव्येन नित्यातौन्द्रियशरौरसिद्धिरौश्वरे ।
न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभा-
वात् कार्यत्व-सकर्त्तकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति
तदापि तुत्यवलत्वेन सत्यतिपद्मवत्प्रतिरोधोऽस्तु^(१) । न

भावः तत्र प्रागभावाभावादन्यस्य नियामकस्याभावादाचातं प्राग-
भावकारणत्वं । अत एव सर्वप्रागभावः सर्वत्रास्ति क्वचिच्च सह-
कारिसमवधानात्कार्यं जनयतौति कस्यचित् प्रलपितमनादेयं ।
धर्मिग्राहकमानेन नियताधिकरणस्यैव सिद्धेः अन्यथा तदभावेन
कार्याभावस्यासम्भावितलेन तत्कारणलाभावापत्तेः धर्मसिद्धाप-
त्तेवां । न च व्यधिकरणघटस्य तत्प्रभावाद्येव नेति कथं तत्र
व्यधिकरणोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । कारणतावच्छेदकावच्छिन्न-
यत्किञ्चित्सत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वप्रयोजक-
त्वात् । मामान्येनापि रूपेण सैव व्यक्तिसत्त्वफलोपहितेति चेत्,
सत्यं, तदेव प्रागभावव्यतिरेकात् फलव्यतिरेकं विना न सम्भवतौ-
त्यन्यस्य तन्नियामकस्याभावात् । खभावादेव तथात्रे सहकारि-
कत्प्रयनादेरपि दुरुपपादत्वापत्तिः प्रकारान्तराभावे सत्येव खभा-
वाश्रयणात् । न च कपाललादिना सर्वकपालानां सर्वघटान् प्रतीव
प्रागभावत्वेन सर्वप्रागभावानामपि सर्वान् प्रति जनकत्वमिति
व्यधिकरणघटाभावो न प्रागभावाभावादिति वाच्यं । खप्रागभाव-

(१) पतिवन्धोऽस्त्विति ख० ।

न कार्यत्वं पश्यधर्मतासत्त्वाद्वलीयः कर्ता शरीर्येव-
त्यादौ तु तन्नास्तीति वाच्यम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि-
व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्यं
ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे
तु द्वयमपि स्यात्, तथाच क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञान-
पर्यवसाने वाध एव । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्य-
ज्ञानादेरप्रसिद्धेत्तदव्यावर्तकतया नोपाधित्वनिश्चयः
तत्संशयो वा, कार्यत्व-सकर्तुकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरी-
रव्यापाराव्यभिचारादुपाधेनिश्चयः संशयो वास्तीति ।
तत्र । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरप्रसिद्धेः । विपक्ष-
वाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारद-
र्शन-व्यभिचारादर्शनादैव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव
वा विपक्षवाधकमिति चेत् । न । अवयवो महानेव
तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु-नय-
नादेरप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ द्रव्यचाक्षुपत्वे अनेकद्रव्य-
वत्त्वस्यं साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात्
तन्मूलकविपक्षवाधकेन परमाणुदिसाधकस्य बलव-
त्वात् परमाणुदिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्वादः न तु
दैपरीत्यम् । विपक्षवाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वादिति
मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्य-कारणभाववधा-

रणात् तन्मूलकविपक्षवाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिय-
हात्^(१) पक्षधर्मताग्रहसहितान्तिज्ञानादिसिद्धौ व्यभि-
चारान्त्र व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्या-
दिनिरुपाधिसहचाराद्याप्तिग्रहे सकलानुभानोच्छेदः ।
वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मताबलान्तिर्यं ज्ञानं सिद्धाद्विभि-
रनित्वैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यते अस्मद्विदि-
बुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् एकविपयविरो-
धज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजा-
तीयद्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं
तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेत् । न । बुद्धिमात्रपद-
स्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधाद्यभिचाराच्च । अस्म-
दादिबुद्धिमात्रपरत्वे भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् ।

वेनैव जनकलाभ्युपगमे सर्वसामज्ज्ञादिति । ‘वयन्त्विति, सामान्य-
लक्षणानभ्युपगमेन भिन्नविषयतया तन्मते न प्रतिबन्धकत्वमिति
भावः । न चैवं बाधोऽपि दोषो न खादिति वाच्यं । अस्यापरस्य
तन्मतेऽनिष्टापादनसम्भवेनास्माकं चत्यभावात् । न चास्माकं
सामान्यलक्षणाभ्युपगमेन का गतिरिति वाच्यं । विपक्षवाधकाभावेन
व्याप्तिभावादप्रतिबन्धात् । न च समानप्रकारतैव विरोधे तत्त्वं,
विरोधभासानुरोधेन समानविषयतावच्छेदेन विरोधादिति ।

(१) अग्रहीताप्रामाण्यकव्याप्तियहादित्यर्थः ।

बुद्धित्वं नित्यावच्छ्येवेत्यवगतमतः कथं तत्र नित्यवृत्तित्वावगमद्विति चेत् । न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात्^(१) । बुद्धित्वमनित्यत्वाप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञेयमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्त्यत्वमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चेत्क्षमेव । एतेन कर्ता शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिवन्धकमित्यपास्तम् । ननु कर्तजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वय-व्यतिरेक-यहादावश्यकत्वाच्च^(२) अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं

अध घटत्वादिवदिति यथा घटत्वादि कर्द्विशेषजन्यत्वे तथा सामान्ये जन्यत्वं स्थादित्यर्थः, न तु कर्द्वजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वं

(१) परैः नित्यज्ञानानभ्युपगमात् नित्यज्ञानं नोभयसिद्धनित्यान्तर्गतं तथाच बुद्धित्वस्य उभयसिद्धं यद्यत् नित्यं तदवृत्तित्वनिष्पेऽपि नैयायिकमात्रसिद्धनित्यज्ञानवृत्तित्वे विरोधाभावः । न च बुद्धित्वस्य नित्यवृत्तित्वसामान्याभावनिष्पेये कथं नित्यविशेषवृत्तित्वयहः सम्भवति सामान्याभाववत्तानिष्पेयस्य सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं । नित्यत्वस्थानुगतैकरूपस्थाभावेन सामान्याभावनिष्पेयासम्भवादिति विभावनीयं ।

(२) जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्त्तृत्वेन कारणत्वमिति कार्य-कारणभावाङ्गी-कार्येऽपि पटादिकर्त्तरि विद्यमाने घटादिकार्योत्त्वापत्तेवारणात् घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कूलात्मादिना कार्य-कारणभावस्थावश्यकत्वादित्यर्थः ।

वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्य-
त्वमण्यवच्छेदकम् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यम-
प्रयोजकम् । तथाच वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्यो-
ऽस्तीति न धूमसामान्यमश्चिं गमयेत्^(१) तस्माद्यद्विशे-
षेयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं
विना तथात्वनियम इति चेत् । न । तत्र बाधकाभावात्
अच च ज्ञानमन्त्यमेवेत्यादिप्राथभिकबहुव्याप्तिवा-
धात् तु तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च का-
र्य-कारणभावमूलकत्वेन कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्ब-
लीयस्तीति^(२) वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-कारण-
भावस्यैवासिङ्गेः । एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदक-
मनुगतं न सम्भवतीह तु जन्यत्वमनुगतमस्थितो बाधकं

यथेति विरोधात् एकजन्यतायाभवच्छेदकद्वाभावाद्यद्विशेषयोरि-
त्याद्यग्निमण्ड्यदर्शनाच्च । 'वक्त्रिजन्यत्वं' वक्त्रिविशेषजन्यत्वे, 'विरोधीति

(१) तथाच धूमत्वस्य वक्त्रिजन्यतानवच्छेदकत्वे धूमो यदि वक्त्रियभिचारी
स्यात् तदा वक्त्रिजन्यो न स्यादिति विपक्वाधकत्वार्थमवेग धूम-
त्वावच्छिन्नहेतुना वक्त्रित्वावच्छिन्नम्यानुमानं न सम्भवतीति भावः ।

(२) कार्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा व्याप्तिजन्यतावच्छेदकं
न स्यात् अन्तिप्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् इति विपक्वाधकत्वार्थ-
सहकृतायाः कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तेः बलीयरूपमिति हृष्यम् ।

विना न त्यज्यत इति परास्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना व्याप्तिपर्यवसायिततया बाधकत्वादिति । मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकच्च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पश्यातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य-कारणभावग्राहकवाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्यात्कारणानुमानोच्छेदै निरौहं जगज्जायते । तस्माद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य-कारणभावोबलवता बाधकेनापनौयते, न चाच तदस्ति । विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपश्चबाधकस्याभावात् ।

नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरौरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथाचोपजीव्यवाधात् ज्ञानम-

विरोधिव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, ‘नव्या इत्यखरसोऽन्नावनं, तदौजन्तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यस्य विरोधिप्रतियोग्युपस्थितौ विरोधज्ञानमिति न त्यं परन्तु तर्कितं तच प्रमितमिति नोपजीवविरोधः, अन्यथा सत्रप्रतिपचादौ क्वापि प्रतिवन्धो न स्यात् पच्चीयसाधानुपस्थितौ

नित्यमेवेत्यादिव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव पक्षधर्मताविनाशतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वात् । स्यादेतत् अस्तु शरौरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमाचव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात्^(१) साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साथव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । चेष्टेतरकार्ये^(२) शरौरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरौरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च^(३) । न हि शरौरविनाशतः कर्ता शरौरक्रियां चेष्टां घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकं तेन विना तज्जनकमतोऽर्थाच्चरौरजन्यमेव कर्तुंजन्यमिति साथव्यापकत्वानिश्चयात्,

नित्यानित्ययोरयप्रतिचेपात् । यत्तु अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापातद्वति, तत्र, तादृशव्याप्तिविरोधेन कार्यं सकर्दकमिति व्याप्ति-

(१) पक्षमाचव्यावर्त्तकं यत् शरौरं तदत्त्वादित्वर्थः, तथाच अनुमानमात्रोच्चेदभिया पक्षेतरत्वस्य यथा नोपाधित्वं तथा पक्षमाचव्यावर्त्तकविशेषणविशिष्टस्यापि नोपाधित्वमिति भावः ।

(२) चेष्टायाः शरौरव्यापारत्वेन खस्तिन् खस्य कारणत्वासम्बवेनोक्तं चेष्टेतरेति ।

(३) कारणत्वावधारणाचेति ख० ।

पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्व साध्यव्यापकता-
निश्चयद्वृति तेषामनुपाधित्वे वौजम् । अत एव बाधो-
न्वौतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्धे-
न्यनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथि-
वौत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्च-
यात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्राग-
भावप्रतियोगित्वं, शरौरजन्यत्वत्त्वं शरौरकारणकत्व-
मन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादि-
तरकारणकस्यैव ग्रतीतेः तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ
वश्यते । अत एव शरौरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरौरसह-
कृनस्यैव कर्तुः कारणत्वात्, व्याप्य व्यापककोटावनिवे-
श्यत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरौरिकर्तृ-
कत्व-सकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रहः^(१) इति चेत् । न ।
विशिष्टाविशिष्टभेदेन^(२) व्याप्य-व्यापकभावाविरोधात् ।

(१) खस्य खव्याप्यत्ववारणाय खाभाववदवच्चित्वे सति खभिन्नत्वस्य व्य-
प्यत्वरूपत्वात् शरौरिकर्तृकत्वाननिरिक्तस्य सकर्तृकत्वस्य शरौरि-
कर्तृकत्वव्याप्त्वासम्भव इति तात्पर्यं ।

(२) विशिष्टाविशिष्टभेदेन विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वेनेवर्थः, एतच्च
विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वमत्माश्रित्योक्तं । तस्यतस्य विशिष्टस्य
केवलातिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टयोः भेदगर्भव्याप्य-व्यापकभाव-
निर्वाहः सम्भवति, भेदगर्भव्याप्यत्वत्त्वं न खावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुभेयमिति । मैवम् । कर्तुर्हि शरौरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये, कार्यमाचे वा स्वकार्ये वा, आद्ये कर्त्ता शरौरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमाचकरणे । द्वितीये तु कार्यमाचं कर्त्तजन्यमिति न त्वया स्वौक्रियते, स्वौकारे वा शरौराजन्यमपि कार्यं कर्त्तजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात् । तथापि यत्र सकर्त्तकत्वमस्ति तत्र शरौरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्याव्यापकत्वम्, तु ल्ययोगस्त्रेमत्वेन हेतुव्याप्तासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेत् । न ।

ज्ञानाभावात् असिद्धिमध्यप्रवेशस्यैवोचितवादित्यादि । ‘अतएव जन्यत्वेनेति, अत्र कारणजन्यत्वं किञ्चित्प्रागभावव्यापकाभावप्रतियो-

भेदवत्त्वे सति खावच्छिन्नाभाववदवृत्तिलं, अपि तु खावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सति खावच्छिन्नाभाववदवृत्तितानवच्छेदकधर्मेवत्त्वं, तथाच खावच्छिन्नस्य न खावच्छिन्नव्याप्तत्वं न वा विशिष्टाविशिष्टयोर्व्याप्तत्वाधातः । खावच्छिन्नाविषयकत्वत्वं खपांसावच्छेदकताकविषयताश्रून्यत्वं, अतः अविशिष्टे विशिष्टव्याप्तत्ववत् विशिष्टेऽपि अविशिष्टव्याप्तत्वनिर्बाह इति न काचिदनुपपत्तिः ।

लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरौरजन्यत्वं गौरवात्, तथाच शरौरजन्यत्वं व सकर्तृकत्वव्यापकं । घटादौ^(१) त्वार्थः समाजः घटत्वेन शरौरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः मानाभावात्, शरौरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्वाप्यजलत्वाव्यापकत्वात्^(२) नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्ताद्विना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरौरस्याप्रयोजकतया साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरौरकर्तृकत्वमपि नोपाधिः । जन्यमात्रे कर्तुः शरौरसहकारिताविरहात् ।

अथ यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्गि, तथाच कर्तृविशेष-शरौरजन्यविशेषयोः कार्य-कारण-

गितं प्रागभावप्रतियोगितमाचन्तु जन्यत्वमित्यर्थः कर्त्तव्यः, अन्यथा पदान्तरसमभिव्याहारस्य तत्कारणकलार्थकले हेत्वर्थस्य तत्राप्रवेशे

(१) ननु शरौरजन्यत्वे कर्त्तजन्यतानवच्छेदकत्वे घटादौ कथं स्वकर्तृकत्वेन शरौरजन्यत्वस्तिद्विद्विवत् आह, घटादाविति, यथाच घटत्वेन शरौरजन्यत्वनियमात् घटादौ शरौरजन्यत्वं फलशलसम्पन्नमिति भावः ।

(२) तथाच व्याप्यव्यापकत्वेन व्यापकस्यापि न व्यापकत्वमिति भावः ।

भावात् कर्तृमाच-शरौरजन्यमाचयोरपि तथाभावः, तथाच शरौरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति^(१) भवत्युपाधिः। न चैवं घटत्ववच्छरौरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्तं न तु व्यापकमपौति वाच्यम्। उभयसिद्धिसकलसकर्तृकदत्तित्वेन^(२) साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्तव्याहकमस्तौति चेत्, तर्हि उभयच व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्त्वासिद्धिर्वा। साधनव्याप्तासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वोभयच वा संशयात्। न च वाच्यम् शरौरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोरव्यय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्वयोस्तद्यह आव-

व्याप्तस्य व्यापककोश्यप्रवेशेन प्रकृतासङ्गतेः, तत्रापि वा यदि प्रवेशस्तदा साधनविशेषितलभेवोपन्यस्तोपाधेरिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यवधेयं। ननु कर्तुः शरौरसहकारिता स्तजन्यमाच एव, न चात्माश्रयः,

(१) तथाचान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् शरौरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वे कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वमपौति शरौरजन्यत्वस्योपाधित्वनिर्वाह इति भावः।

(२) न्यायमते सकर्तृकत्वस्य चित्यद्वारादावपि सत्त्वात् शरौरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वासम्भवादुक्तं उभयसिद्धेति।

रथक इति लाघवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाधयोः, साध्य-साधनयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानच्च शरौर-जन्यत्वानवगमेऽपि भवतौति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृमाच-जन्यमाचयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः । कर्तृमाचस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकेण कार्य-कारणभावेन वा सामान्ययोस्तथा-त्वयहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते, अस्तु तावद्वटत्व-वज्जन्यत्व-शरौरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्त्यत्वं ग्राहकतौल्यात्^(१) विनिगमकाभा-वात् विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरौर-जन्यत्वस्य कुतः घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदक-त्वात् । उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शरौर-

न दि तत्सुचे फलोपधानेन तत्सहकारित्वं अपि तु तदभावे फला-तुपधाननियमेन, तथाच शरौराभावे कर्त्तुः कार्यमाचाभाव एव कर्तृजन्यमावे शरौरसहकारिताचां मानं । किञ्च खजन्यत्वं खजन्यता-वच्छेदकं नोक्तमेव किन्तु शरौरं खजन्यमावे सहकारीति खज-न्यत्वां शरौरजन्यतावच्छेदकमित्यखरसाद्विषान्तरमाह, ‘हस्तादिनेति, शरौरस्याप्रयोजकतयेत्यापाततः, वसुतोऽन्यावयविभागस्य वर्धतया खाचाःप्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वमेव तदर्थो वाच्यः तथासतीदं दूषणं द्रष्टव्यं ।

(१) ग्राहकसमानत्वादिति ख० ।

जन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरौरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तु ल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृं जन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं लृप्तमिति तद्विरोधेन शरौरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अत एव न सन्दिग्धोपाधित्वम् । ननु घटादौ शरौरजन्यत्वे कर्तृं जन्यत्वमनुगतमवच्छेदकम् वाधकाभावात् । न च लाघवात् घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृं जन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापन्नेः । एवं शरौरजन्यत्वव्याप्तं सकर्तृकत्वं वह्नेधूम-इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृं जन्यत्वे जन्यत्वं शरौरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्तत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि, घटादौ कर्तृं जन्यत्वे गृह्णौते तस्य शरौरजन्यत्वावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि वाधकं विना कर्तृं जन्यतावच्छेदकं गृह्णौतमतो जन्यमात्रे कर्तृं जन्यत्वात् न शरौरजन्यत्वे तद्वच्छेदकत्वं प्रथमगृह्णौतेऽपञ्जीव्यविरोधात् । अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानुत्व-क्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वाद्य-उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्तत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृं जन्यं शरौराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षेऽस्तिवति चेत् ।

न । अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीत-प्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्^(१), स्थापनानुमानच्च पक्षधर्मतावलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृत्वसाधकमतो भिन्नविषयत्वान् प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावः । अत एव तद्वापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम् । तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मतावलेनाप्रसिद्धं कर्त्तरमादाय पर्यवस्थति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि, कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् । अन्यथा व्यक्ति-तदभावाप्तिप्रसङ्गात् । न चैवं सत्रतिपक्षोच्चेदप्रसङ्गः, तस्य

अस्य प्रसिद्धेति, इदच्च सर्वे सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन पूर्वे प्रत्यापादनमित्युक्तमेव सर्वत्यन्तस्य गोलाद्येकव्यक्तिविषयकलेन त्वयाऽवश्यं

(१) तथाच द्वितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिव्यनुमानस्य कर्तृविशेषजन्यत्वाभावसाधकलेन द्वितिः सकर्तृका कार्यत्वादिति कर्तृसामान्यजन्यत्वसाधकानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् न सत्रतिपक्ष इति भावः ।

गेत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्तिं ज्ञानमाच्वृत्तिजातित्वात्^(१) स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतन-विशेषगुणत्वात्^(२) सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान्^(३) विभुत्वात् गगनवत् इत्यपास्तम् । प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्व-जलत्वादिजातेर्यतिरेकविषयत्वाद्प्रयोजकत्वाच्च ।

वाच्यत्वादित्येवमर्थकतया परम्पर्येव तस्येत्यादिफक्तिका योज्येति न खसिद्धान्तविरोधः । ‘ज्ञानमाचेति, जातिपदमन्त्र यदि तदा अनित्य-माच्वृत्तीति साध्यार्थी ज्ञानातिरिक्तावृत्तिलम्ब हेतुंशार्थी विवच-णीयस्तथाचावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तदिति इष्टव्यं । ‘आत्मेति, यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार दूर्येव वक्तुमुचितं तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतया आकाश एव व्यभिचारः स्थात्, अस्त्रन्दतेऽपि परमात्मनः सिद्धसिद्धिव्याघातेनापच्चतया जीवात्मनामेव पच्चले-नोक्तसाधे सिद्धसाधनं भा भृदतस्त्वादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति मन्तव्यं । परमते नेदं दूषणं तान् प्रति व्याघातपर्यवसन्नमतोऽपरितुष्यन्

(१) ज्ञानमाच्वृत्तिधर्मत्वादिति ख० । अयमेव पाठः समीचीनः जाच्य-
स्त्वेष्य स्त्वेष्य निष्प्रयोजनत्वादिति ।

(२) परममहत्त्वमादाय व्यभिचारवारणाय विशेषपदं ।

(३) द्रव्यत्वापरजातिमान् द्रव्यत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः । नित्यविशेष-
गुणः जलीयपरमाणुवृत्तिरूपं तदाधारः जलीयपरमाणवादि तद-
वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिर्जलत्वमिति साध्यप्रसिद्धिः ।

किञ्च श्रित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिङ्गम् अहृष्टारा-
तज्जन्यत्वात् । न चाहृष्टारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकत्वे व्यर्थत्वात् । न
च स्थापनायां पश्चविशेषणेऽप्ययं हेतुः, प्रमेयो घट-
इतिवदुपरक्तबुद्धेरहेश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्त्यत्वात् न तु
निष्प्रयोजनविशेषणवत्त्वमसिङ्गम् व्याप्तिग्रहोपयुक्त-
विशेषणवत्पश्चधर्म्मतोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वात्
व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुभितिप्रयोजकत्व-
स्यैव तन्त्रत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्ति-
ग्रह इति चेत् । न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्ति-
ग्रहात् । तचापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेत् । न ।

दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति । नन्वचाप्यदृष्टाद्वारकशरीराजन्यत्वादिति
हेत्वर्थपर्यवसानेन निर्दीषतयोक्तदोषेऽपरितुष्यन्नाह, 'अपि चेति, अत्र
शरीरपदं भोगायतनादिपरमवगन्तव्यमन्यथा साक्षात्रयनाधिष्ठेयपरत्वे
प्रागुक्तन्यायेनासिद्धेरुक्तिसम्भवाभावादिति । 'निर्विशेषण इति व्यभि-
चारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः, 'गोत्वादावित्युपलक्षणं, प्रसिद्धानु-
जाने धूमादावपि तथा द्रष्टव्यं, न हि तद्विशेषणं धूमलाद्यपि व्यभि-
चारवारकतयोपयोगि, तत्तद्विक्तिविशेषस्याप्यव्यभिचारात्, किन्त्व-
गंभकतयेति । 'व्यक्तिविशिष्ट इति व्यक्तिविशेषणके व्यक्तिव्यावृत्त इति

स्वतोव्यावृत्तगोत्तस्याव्यभिचारात् । अन्यथान्योन्याश्रयात् । अपिच व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वे व्याप्तिग्रहइति चेत् । न । प्रमेयधूमे^(१) व्याप्तिग्रहात् । अथ तत्रापात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम् । न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति

चावत्, तथाच व्यक्तिश्वेष्टावर्त्तिका जातेर्जातं तस्या व्यभिचारवारकवं, गोत्तस्य व्यावृत्त्यप्रतीतौ द्रव्यत्वादिनायभेदवुद्धौ च च द्रव्यत्वं तत्र गोत्ते प्रत्ययस्याभावेन व्यभिचारवुद्धिसम्भवात् तदारकत्वमेव व्यभिचारवारकत्वमिति भावः । ‘अन्यथेति चदि जातिर्न खतो व्यावृत्ता किञ्चु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्यरव्यावर्तनीयत्वेन परस्यरसान्योन्याश्रयापन्निरित्यर्थः । ननु यथाश्रुतं गरीराजन्यवेऽप्यस्ति तत्रायभावमात्रस्य व्यभिचारितया जनेत्यस्य व्यभिचारवारकतया नियमसत्त्वात्तथाच विशेषणं व्यभिचारवारकमेव व्याप्तिग्रहविषय इति नियमार्थोवक्तव्यस्थाच क्व गोत्तादावुक्तनियमव्यभिचार इत्यपरितुष्वन्नाह, ‘अपि चेति । ननु सहचारदर्शनादिसत्त्वेऽपि व्यभिचारवारकं विशेषणं प्रतिवन्धकमिति मनसिक्त्य शङ्कते ‘व्यभिचारेति, ‘विशेषणशून्ये’ विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः, अत एवोत्तरेऽपि ज्ञायानलवपर्यन्तमुपात्तं, अन्यथा प्रनेयत्वतौत्येव त्रूयात् इति । ‘न च

(१) प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूम इति ख० ।

चेत् । न । विरोधात् । न हि तत्रापात्तं तेन शून्यच्चेति
घटते यद्विषयत्वेन परामर्शकारणमनुभितौ तस्मिन्नं ।
प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयक-
त्वेन तत्त्वमिति चेत् । न । धूमाव्याप्त्यत्वापत्तेः व्यभिचारात्
तद्विषयत्वेनानुभित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकं अ-
परच व्याप्तिः, यद्वा लाघवेन व्यासज्यदृत्तिरेकैव व्याप्ति-
रिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्त्य-
नवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तद्वच्छेदकत्वनियमादेक-
दृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यदृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न
शारौरजन्यत्वाभावे नौलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशे-
ष्यमाचे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिस्तद्वारणार्थं विशेषणा-
मिधाने व्याप्त्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचार-
स्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नौलधूमादौ सत्त्वेन
तद्वातिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः^(१)

विशेष्यत्वमिति, यत्र व्याप्तिस्तत्र विशेष्यत्वमतो नौलधूमे न व्याप्ति-
रिति न अनौपाधिकत्वस्यैव व्याप्तितया विशेष्यत्वम् च तद्वापक-
तयानुपाधित्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टे सामानाधिकरणमेव न किञ्चु विशेषमाचे
तदिति न विशिष्टे व्याप्तिरित्यस्तद्विशिष्टव्याप्तिमन्यथानुपपत्त्या

(१) विशेष्यमुपाधिरिति क० ।

साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभविशेषवद्भूमरहित-
मिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्झूमोऽयमाद्वेन्यन-
प्रभववह्निरहितत्वात्, इत्यादावपि कारणविशेषाभा-
वेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात् वह्निरहित-
त्वादिकच्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यानाश्रितत्वच्च हेत्वभावव्याप्तं न स्यात् द्रव्यानाश्रित-
त्वस्यैव व्याप्तत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यादौ त्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च^(१) ।

साधयति, 'किञ्चेति, 'वक्त्रौति व्याप्तिविरहे वक्त्रिरहितत्वं वज्ज्ञस-
मानाधिकरणलभुपाधिरिति तत्प्रमानाधिकरणे विशिष्टधूमादावपि
साक्षीत्वर्थः । यदा साधनव्यापकत्वज्ञानदशायां साधनाव्यभिचार-
ज्ञानेऽपि वक्त्रिरहितत्वादिकमुक्तानुमानयोरूपाधिः स्तार्घ्यविशेषण-
तया साधनस्तोपाध्यव्याप्ततया उपाधेः साधनाव्यापकत्वज्ञानादि-
त्वर्थः । ननु रूपादिषु मध्य इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव
गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं हि द्रव्यत्वविशेषितं हेतूकार्यं सन्निकर्षं व्यभिचार-
प्रसङ्गात् तस्य तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स च
तदा यदि हेतोः प्रसिद्धिरिति रूपादिषु मध्य इति विशेषणं

(१) प्रयोगस्तु ब्राह्मेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्
कुङ्गमगन्धव्यञ्जकदृतवत् इति, अत्र दृष्टान्ते स्त्रीयरूपव्यञ्जकत्वादसि-
द्धिवारणाय रूपादिषु मध्ये इत्यनेन परकौयैरूपाद्यव्यञ्जत्वस्य विव-
क्षितत्वमावश्यकं तथाच अत्र परकौयेति विशेषणं व्यसिद्धिवारक-
मिति समुद्दिततात्पर्यं ।

अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथाच स्यापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यता, धूमेनाद्रेष्यनप्रभववह्निः घट-त्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत ।

यत्तु स्वजन्यान्योऽन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्यो-न्याभावस्यात्पत्त्वात् तेषामेव व्याप्तत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति, तत्र, विरोधाभावेन बह्वनामत्पस्य च व्याप्तत्वात् । स्मेहे शौतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्याभावे-पृथिवीत्व-पृथिवीत्वाभावयोरिव^(१) । अन्यथा नौलधूम-स्यैव व्याप्तत्वे धूममाचस्याव्याप्तत्वप्रसङ्गः ।

किञ्च त्वन्नये बह्वन्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वा-त्यत्ताभावस्यैव व्याप्तता स्यादेकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्त-धर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्वानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोप-

ग्रसिद्धिं सन्याद्य द्रव्यत्वेन परम्परया व्यभिचारवारणप्रयोजकमेवेत्य-रुचेराह, ‘अपि चेति, नन्यत्वन्ताभावरूपे शरीराजन्यत्वे वर्यविशेषणतागङ्गैव नेत्यनुपदमेव स्फुटमन्योन्याभावपत्तेऽपि सामान्य-गन्योन्याभावेन वैर्यर्थमिति शरीरजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावे छेतौ वैर्यर्थं वक्तव्यं तत्र कस्यापि परिहारं निरस्ति, चन्द्रिति,

(१) एथिवीत्वित्व-पृथिवीत्वात्यन्ताभावयोर्हित्वर्थः ।

स्थितिकतया जन्याभावत्वेन शौद्रं व्याप्तिग्रहो न तु शरौरजन्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषण-विशेष्यान्वतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेत् । न । एवं ह्युत्पत्तिमन्त्रे सति सन्त्वादिकमनित्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तयतया न गृह्णेत, शौद्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथाभावात्^(१) । यदि च सामान्य-विशेषभावाद्विरोधाभावेनाभयस्यापि व्याप्तता, तदा शरौरजन्यत्व-जन्यत्वाभावयोरपि तुल्यं । किञ्च शरौरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावं विशिनष्टं न तु साक्षात् तथाच शरौरजन्यत्वाभावोऽखण्ड-एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चाच विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरौरजन्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्ताभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणोऽधिकं नियमस्थानमिति चेत् । न । हेतुदयोपन्यासे च तत् इह तु विशिष्टमेकमेव हेतुरिति विरुद्धस्थले उक्तमिति । उच्यते । नौलधूमादै

‘अखण्ड एव’ एक एवेत्यर्थः ।

(१) तथालादिति ख० ।

व्याप्तिरस्येव अन्यथा विशेषाणामव्याप्त्यत्वे निराश्रया
व्याप्तिः स्यात् । नौलत्वमपि न व्याप्ततावच्छेदकं गौर-
वात् किन्तु धूमल्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव,
धूमत्वच्च न नौलिमि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न
नौलधूमस्य हेतुत्वम् । नौलधूमे नौलस्य विशेषणत्वे

‘नौलत्वमपौति अवच्छेदकत्वमवच्छिन्तिप्रत्ययजनकत्वं वा स्वरूप-
सम्बन्धविशेषो वा इयमपि गुरुणि नौलधूमलादौ न सम्बन्धतौर्यादः ।
ननु धूमलावच्छेदेन नौलविशिष्टोऽपि धूमोऽनुभितिहेतुरिति तद्वेत-
तया नौलधूमादिति हेतवद्यतः कर्त्तव्य एवेत्यत आह, ‘धूमलच्छेति,
इदच्च वस्तुगतिमनुरुद्धोक्तं, वस्तुतो यदि धूमलं नौले भवेत्तथापि
धूमवद्विक्तिस्थानौयं तदिति धूमएव हेतुर्न त नौलधूमो नौल-
धूमत्वस्य व्याप्ततानवच्छेदकत्वात् नौलधूमलस्यापि धूमलावच्छेदेन
हेतुवादिति नौले धूमलाभावोपर्वर्णनमप्रवृत्तमेव, प्रकृतन्तु गौरव-
मेव, एवमयेऽपि नौलस्य विशेषणत्वे इत्यप्यप्रकृतं तत्र धूमलसत्त्वेन
व्याप्तलेऽपि नौलधूमलस्यानवच्छेदकत्वसम्बवात् अन्यथा धूमादित्यपि
न हेतुः धूमलेऽपि धूमलाभावादिति प्रकृतं गौरवमेव तदहेतुतायां
वौजं इष्टव्यं । इदन्तु व्याप्ततावच्छेदकधूमलशृण्यत्वात्, वस्तुतो नौ-
लांशो व्याप्तोऽपि न भवतीति धूमलानाश्रयत्वमव्याप्तले तन्त्रं, अतो-
ऽपि धूमलमवच्छेदकमित्युक्तपोषकतयोपन्यस्तं । ननु व्याप्ततावच्छे-
कमस्तु धूमलमात्रं प्रकृते तदवच्छिन्नोऽपि नौलधूमरूपो विशेषो-

तदिशिष्टेन धूमत्वम् । उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्याप्ततावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न लौलधूमत्वं तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वान्नौलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न

इत्यौति तथा निर्दिशेऽपि हेतोः कर्त्तव्य इत्यत चाह, 'किञ्चेति, व्याप्ततानवच्छेदकेन हेतुनिर्दिशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

अत्र केचित् नौलधूमत्वं धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ न्यूनत्वादेव नाव-च्छेदकमिति नौलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ तदवच्छेदकं वाच्यम् तत्र धूमत्वस्यातिप्रसक्ततया नौलधूमत्वमेवावच्छेदकमिति, वर्यविशेषणलनुस्थार्थानुमाने न दोषः परार्थानुमाने त्वर्याचिन्तापसिद्धान्तापादकतया दोषः, तथाहि विशेषविधेः शेषनिषेधपर्यवसायितया नौलधूमहेतुलविधिः धूममात्रस्यहेतुलाभिप्रायं प्रतिपादयति, न हि विशेषमात्रस्य हेतुले सम्भवत्युन्मत्तो विशिष्टं हेतुलेन निर्दिशतीति, तदहेतुलाभ्युपगमे तदौये प्राप्ते तस्यापसिद्धान्त आपद्यत इति चेत् । न । न्यूनवृत्तेरप्यवच्छेदकतया वक्त्रिसामानाधिकरणावच्छेदकत्वं नौलधूमत्वस्य सम्भवदपि गौरवेणापास्यते अन्यथा धूमत्वमपि न वक्त्रिव्याप्ततावच्छेदकं आलोकावृत्तिलेन न्यूनवृत्तिलात् । न च नौलधूमत्वावच्छिक्का व्याप्तिरन्या, अवच्छेदकव्यभिचारेण तद्वौव्यभिचारेण वा अवच्छेदकान्तरकल्पनात् । न चेह तत्सम्भव इति, तदवच्छिक्कव्याप्तन्तराकल्पनात् । यत्तु अपसिद्धान्तपर्यवसानमिति, तत्र,

उभयोर्हेतुले समावत्यन्यतरोपादानस्यान्यतरहेतुलाभिप्रायोन्नायक-
त्वाद्यथा विशिष्टाभावस्यालभिधिकेन^(१) । यत्तु यद्यस्तुगत्या अवच्छेदकं
तेज व्याप्तिधीरिति वस्तुतोऽनवच्छेदकेन व्याप्त्यगत्य इत्यज्ञानरूपे-
यमसिद्धिः पर्यवसिता, ए तु ज्ञानगर्भलक्षणाभावेऽपि व्याप्त्यत्वा-
सिद्धिः, तथाच व्याप्त्यत्वाभिद्विर्व्यर्थविशेषणादाविति प्रागुक्त्यन्य-
विरोधः । किञ्च परामर्शविषयाभावतया असिद्धिच्चयमनुगमयता
व्याप्त्यभावो व्याप्त्यसिद्धिरित्युक्तं, इच्यन्तु व्याप्तिज्ञानाभावरूपा पर्यव-
सिता । अतएव यतो गौरवात् तदनवच्छेदकं तदेव व्याप्त्यत्वासिद्धि-
पदेन विवक्षितं तस्य ज्ञायमानतयैवानुभितिप्रतिवन्धकत्वादित्यपास्तु ।
तसा परामर्शविषयत्वाभावात् अप्रतिवन्धकत्वाच्च विरोधाभावादिषय-
विरोधकारणविरोधासम्भवेन ज्ञानस्याप्रतिवन्धकत्वात् । अतएव
स्तद्यपि गौरवज्ञाने व्याप्तियहसामग्र्यां सत्यां व्याप्तियहः चन्दनदहना-
भावेन सुरभिधूमविशेषाभावानुमानादौ । अतएव चेत्प्रदद्यानु-
भितिप्रतिवन्धकगौरवं ए पृथग्याभासः । किञ्चासाधारणं प्रतिवन्धकं
शाभासो गौरवञ्च साधारणं मानमात्रप्रवृत्तेरौश्यरज्ञानसापेचत्वात्
तस्माद्यत्यमन्वितावच्छेदकरूपवच्चलक्षणा व्याप्तिरनुभितिहेतुः । अत-
एवादाहरणेन सकलसाधनवति याध्यसत्त्वं दर्शयता सा प्रदर्शन-
रूपा तदभावो व्याप्त्यत्वासिद्धिः तदभावस्यावच्छेदकत्वाभावो नौल-
धूमादौ इष्टव्यः, नौलधूमेऽवच्छेदकान्तरसत्त्वेऽपि नौलधूमत्वेनाव-
च्छेदकत्वाभावात् व्याप्तिलेन व्याप्तिज्ञानस्यानुभितिहेतुतया अव-

१) यथा विशिष्टाभावः अलभिधिकेन इति पाठो भवितुर्हतोति ।

च्छेदकलज्ञानस्यापि परामर्गहेतुत्वेनावच्छेदकलाभावेऽपि परामर्ग-
विषयाभावलक्षणासिद्ध्यनुगमकसम्भावादिति केषाच्चिन्मतं, तदप्य-
सत्, सम्भितावच्छेदकलक्षणायां व्याप्तौ अवच्छेदकलं अवच्छेद्या-
नधिकरणलं वाच्यं तत्त्वं नौलधूमलेऽस्येव । अथ तादृशधर्मान्तरा-
विशेषितत्वमण्यनधिकदेशवृत्तिले विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो-
गौरवेणाहेतुरेव इति तदभावज्ञानस्य क प्रतिवन्धकता, उदा-
हरणन्तु व्याप्तियाहकसहचारमाचं प्रदर्शयति न तु कथच्चिद्गाप्ति-
मपीत्युक्तं, तादृशधर्माधिकादेशवृत्तिशङ्कैव नास्तीति
न किञ्चिदेतत् । तस्मादिदमत्र तत्त्वं नौलधूमलादेरनवच्छेदकतथा
व्याप्तेष्व धूमलाद्यवच्छिन्नायास्तत्र सत्त्वेन विशेष्यति विशिष्टाभावस्य
विशेषणविरहनियतत्वं न लभेद एवेति तदनवच्छेदकलनियतः
तदवच्छिन्नव्याप्तिभावो व्याप्तिलासिद्धिः, स तु विशेषणावच्छिन्न-
विशेष्यविरहो वा सत्त्वन्धविरहो वा इत्यन्यदेतत् । एवच्च ज्ञान-
गर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्गविषयाभावरूपच्च विभाजकमिति द्वय-
मण्यपद्यते । न च नौलधूमलावच्छिन्नव्याप्तिप्रसिद्धेः कथमेतदिति
वाच्यम् । कस्त्रिकादहनादिप्रतियोगिकविशेषव्याप्तिस्तादृशाः प्रसिद्धेः ।
न च तादृशौ व्याप्तिनौलधूमेऽस्येवेति वक्त्रिलाभवच्छिन्नप्रतियोगिक-
नौलधूमलाद्यवच्छिन्नव्याप्तिभावस्य वाच्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् । व्यभिचारादिसङ्कीर्णव्याप्तिलासिद्धेऽप्येवमप्रसिद्धा व्यापकला-
भावरूपाद्यास्तस्या वाच्यत्वेन प्रकृतेऽपि नौलधूमलावच्छिन्नव्याप्ति-
प्रतियोगिलक्षणव्यापकलाभावस्य वक्त्रिलाभवच्छिन्ने व्याप्तिलासिद्धि-
पदार्थत्वात् तज्ज्ञानस्यापि प्रतिवन्धकलात् समानविज्ञिवेद्यतया

स्थात् अनुमितिप्रतिवन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं ।
तद्भावेऽपि नौलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन
तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक् ।

वा यत्वद्वापकलस्यापि परामर्शविषयत्वेन उक्तव्यापकलाभावे विभा-
जकस्यापि सत्त्वाच्च । वस्तुतो धूमलावच्छिन्ने नौलधूमलावच्छिन्न-
वा यत्वाव एव व्याप्त्वासिद्धिः तस्य नौलधूमलावच्छिन्ने सत्त्वेनान्य-
धर्मावच्छिन्ने विरहात् । न च नौलधूमलस्य वक्त्रिसामान्यव्याप्त-
वच्छेदकलेऽपि धूमलावच्छिन्ने तद्भाव इति किं गौरवनिवन्धना-
त्ववच्छेदकलोपर्वणेन तदवच्छिन्ने तद्भावेऽपि हेतुदोषाभावाच्चेति
वाच्यम् । सामान्यव्याप्तौ नौलधूमलावच्छेदकलसम्भवेन न्यूनवृत्ति-
नापि तेनावच्छिन्नायाः सामान्यव्याप्तैर्धूमलावच्छिन्ने सत्त्वेन तद-
भावाभावात् । न चैवं ग्राखावच्छिन्ने वृक्षे वर्त्तमानस्य संयोगस्य
वृक्षवावच्छेदेनाभावनियमेन वृक्षः संयोगीति ज्ञानं प्रमा न खा-
दिति वाच्यम् । वृक्षः संयोगीति वृक्षलसामानाधिकरणमपहाय
तदवच्छेदकलपर्यन्तग्राहिणो ज्ञानस्य तथाभावादेवेति दिक् । ‘सम्भ-
वादिति, ‘दिगिति, दिगर्थस्तु उद्देश्यानुमितिप्रतिवन्धकतयोक्तक्रमेण
भगवानुमितिजनकस्याभास्त्वं तदा यदि लिङ्गोपधाननियतत्वमनु-
ग्नितौ तत्तु नास्तीत्युक्तं, लिङ्गानुपधानपत्ते त्वनुमितिप्रतिवन्धकत्वं
शरीराजन्यत्वादेवेति^(१) निश्चयम् । यत्र विशेषस्य स्त्रूपासिद्धूलं
नौलधूमे तु नौलधूमलज्ञानमावश्यकमवच्छेदकलन्तु तस्य न तु

(१) शरीराजन्यत्वादेवेतीति पा० ।

एवं शरौराजन्यत्वेऽपि न शरौरमवच्छदकं गौरवात् येन
विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्णते तस्यैव व्याप्ततावच्छे-
दकत्वनियमात् । अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यचा-
प्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्यइति विशेषणं विना व्याप्ति-
र्गं हौतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थक-
मेव, सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्नगादेः कार-
णत्वात् कारणाभावस्य कार्यभावप्रयोजकतया व्याप्त-

केवलधूमवस्य विपरौत्तरगौरवादिति नौलधूमे गृह्णमाणे हेतु-
ज्ञानस्यैवोत्पत्तेरनुभितिरवर्जनीया, शरौराजन्यत्वादौ तु तस्यानु-
भितिप्रतिबन्धकलमेवावधारणीयमित्यादिः । ‘शरौराजन्यत्वेऽपीति
शरौरजन्यत्वाश्रद्धान्योन्याभावेऽपीत्यर्थः, ‘रूपादिष्विति, न च रूपा-
द्यव्यञ्जकले गन्धव्यञ्जकलं तदर्थः, तादृशहेत्वन्नरस्य गमकलेनैतद्भ-
क्तव्यानपवादादिति भावः । इदमुपलक्षणं चन्दनदहनवानयं सुर-
भिधूमवच्छादित्यादौ व्यभिचारवारकमपि साधे चन्दनादिविशेषणं
सार्थकं तेन विना हेतोर्विशेषणवैयर्थ्यनैव व्याप्तयहात् । एवं हेतौ
व्यर्थविशेषणं दृष्टा साधेऽपि विशेषणं प्रचिप्य तदुद्धरणीयमित्यपि
तदुपष्टमकं द्रष्टव्यम् । ‘कारणाभावस्येति कारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावलेनैव कार्यभावव्याप्तव्यनिश्चय एव सामान्यत आद्विन्धनजन्य-
वक्त्रिलाभावस्यैव व्याप्तव्यमवगाहत इत्यर्थः । न चैवमन्योन्याश्रयः
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाद्विन्धनान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहः

त्वनिश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य
कारणत्वेन व्यापकत्वात् परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्ष-
बाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् ।
विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्त्वं, यत्र च विपक्षवाधकं
नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न यथा कार्यस्य
विकर्तृकत्वेनापि शरौरजन्यत्वाभावेऽखण्डो हेतुः,
यदि हि शरौरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा
तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्तता स्यात्, न चैव, किन्तु जन्यत्वं लाघवात्तथा
तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः, साध्यव्याप्ताभावः साध्या-

तथाच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहकारणताधीस्तथाच विशिष्टाभावव्याप्त्व-
ज्ञानमिति वाच्यं । काल्पिकान्य-व्यतिरेकयोः कारणताजापकत्वात्
कारणतायाच्च दैशिकवाप्त्रौ विशिष्टाभावव्याप्ततायच्चेदकल्पयाह-
कत्वात् । न च काल्पिकव्यतिरेकग्रहेऽपि कथमुक्तव्यर्थविशेषणतयेति
वाच्यं । तत्रापौत्रसमवधानकालौनकार्यापधाननियामकतावच्चेद-
कावच्चिन्नविरहत्वेन कार्याभावप्रयोजकत्वग्रहेण सामान्यतो व्याप्त-
तावच्चेदकल्पयहात् । न ह्यन्याप्रयोजकस्याभावो व्यतिरेकप्रयोजकः
भभवति । अतएव तादृशान्वयप्रयोजकत्वमात्रस्य प्रयोजकतया
नियतान्वयमात्रमेव कारणतायाहकमित्यथाङ्गः । न चैवं कारण-
तावच्चेदकावच्चिन्नाभावोऽस्तु व्याप्तः आद्वैतनाभावस्तु कथं तत्राद्वै-
त्यनख वक्त्रिसहकारित्वादिति वाच्यं । वक्त्रिमंयोगमात्रेणाद्वैत्यनख

भावव्यापकदृति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात्सकर्तृकत्वशरौरजन्यत्वयोर्व्याप्त्यभावेन तदभाव-
योरपि व्याप्त्यभावदृति व्याप्त्यत्वासिङ्गत्वाच्च । अतएव
शरौरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्त्यत्वात्तदभावयोरपि
व्याप्त्य-व्यापकभावदृति निरस्तम् । शरौरजन्यत्वस्य
सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनं
व्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षेऽच्छेदप्रसङ्गादिति
वाच्यम् । स्थापनायायत्वाभासत्वं तत्र विशेषादर्शन-
दशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यव्या-
पकत्वेनानुपाधित्वात् यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादि-
त्यत्र शब्दोनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षे
गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्या-
व्यापकत्वात् । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोऽन्नाव्यं,
सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योऽन्नावनानर्हत्वात् । किञ्च
प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तप्रति-
योगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वस्य वा
हेतुत्वे एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्व-

धूमानुत्पत्त्या तज्जन्यवक्त्रित्वेनैव हेतुतावच्छेदात् एवमन्यत्वापौति
दिक् । 'सत्प्रतिपक्षेति ममौचौनप्रतिपक्षोच्छेदो द्वितीयानुमाना-
भासत्वनियम इति यावत् धत्यंवमर्थकल्पनं तदधिभयन्यप्रथोजनञ्ज

साधनव्यतिरेकः । अतएवाजन्यस्य नोपाधित्वं ध्वंसे
साध्याव्यापकत्वादिति न होपः ।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्येन विशेष-
णेन विना न गृह्णते तत्र विशिष्टं व्याप्ततावच्छेदकं
कार्त्तकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरौरं विनैव
प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं ज्ञानमिति न शरौर-
जन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नौलधूमत्वमिवातिगौरवेण
शरौरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदक-
मिति व्याप्ततावच्छेदकाभावान्न शरौरजन्यत्वाभावो-
ऽकार्त्तकत्वव्याप्तः । व्यभिचाराभावात्तयेति चेत् । न ।
क्षित्यादावेव व्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिना हष्ट-
हेतुकं शरौरजन्यत्वाभावादित्याद्यपि स्यात् । नन्वत्तु
तावदशरौर-नित्यज्ञानादिकर्त्तनुमितिस्तथापि सानु-
मितिरथयार्था अशरौरे कर्त्तव्यज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छा-
प्रथनेषु नित्यज्ञानत्वात् शरौराजन्ये सकर्त्तव्यज्ञानत्वात्
घटः कर्ता धटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्त्तव्यमिति
ज्ञानवदिति साध्यम् । न चेष्टापज्ञीव्यवाधः, अनुमितिर्हि

प्रागेव कृतमिति तत्रानुसन्धयं । 'अतएवेति समवेतत्वादिविशेषितो
यतो हेतुरत्स्तदभावस्यैवोपाधित्वादित्यर्थः । 'अन्ये लित्यखरमोङ्गा-

उपजीव्या । नन्वस्तु तद्यथार्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृ-
कार्ययोनिरूपाधिकाय-कारणाभावेन एतस्याप्रयोजक-
त्वात् । अन्यथा पर्वते वन्ननुमितिरथयार्था उभय-
सिद्धवह्निमङ्गिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वय-
व्यतिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयार्थमनेन ज्ञाप्य
न तु कार्यम् तथाच द्वापादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने
तत्रायमेव द्वाषो द्वापान्तरं वा, नादः अन्योन्याश्रयात्
उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनज्ञापकादेव च तस्माद्वयात्तदु-
त्पत्तिरिति । नान्यः असिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिल्लु न
दूषणम् । यदि ईश्वरः कर्ता स्यात् शरीरौ स्यात् इष्ट-
साधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्य-
ज्ञानवान् स्यात् शित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीर-
कर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धि-
व्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात् ।
ननु शित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकल्पेन व्याध-
भावात् । न च लाघवात्तस्याप्रमाणत्वात् सकर्तृकत्व-
प्रमाणादेव लाघवसहकृता तत्सिद्धिरिति चेत्, न,
तावदनुमितिमावे लाघवं सहकारि व्यभिचारात्

वनं, तद्वैजन्तु यन्निषेत्यत्र यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे प्रकृतासङ्गति-
रभावव्यक्तिविशेषनिष्ठव्याप्तेष्वेन विना अग्रहात् प्रतियोगिनं विना

मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तदिलम्बे-
नानुभितिबिलम्बो येन सहकारिता स्यात्^(१) । नापि
लघ्वनुभितौ अन्योऽन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुभितौ
शूमेन वल्लनुभितौ एक-द्विहस्तसंशयाभावापत्तेः । सा-
धकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धि-
रिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृ-
सिद्धिरेव नानात्वसिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात् । अथ
यमर्थमनालम्बमानानुभितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न वि-
षयीकरोति स पक्षधर्मतावलात्सिध्यति न त्वधिक-
मपि तथाच द्वितीयं कर्त्तारमविषयौकुर्वत्यपि कर्त्तारं
विषयौकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते एकस्तु कर्त्ता
सिध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविष-
यत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्तद्घटितत्वात्-
स्येति चेदेवं तर्हि कर्त्त्वेकत्वमपि न विषयः स्यादे-
कत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तु-

नभावाग्हेणाश्रयाग्हादिति विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं तस्य
वाच्यं, तथाच जन्यत्वमपि वर्यं अभावनिष्ठव्याप्तेन विनापि हेत्व-
भावादित्यादौ ग्हादिति ।

गत्यैकः सिध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्धा वस्तुगत्यैकद्विति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय द्विति उच्यते यत्र प्रमाणे लघु-गुरु-विषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यता-व्याप्तादिग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात्, एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्व-कार्यत्व-प्रवृत्तिनिमित्तत्व-शब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्चेदेविनिगमकाभावात् सोऽयं वि-

‘लाघवमहकारितेति, ननु लाघवज्ञानमनुभितौ सहकारीभूय स्वविषयौकृतमर्थमर्पयति न वा, अर्पयति चेत् व्याप्ति-पञ्चधर्मतोपनीतादन्यस्येत्यादिप्रागुक्तग्रन्थविरोधः। नेतिपचे सहकारित्वानुपपत्तिः अये प्रामाण्यसंन्देहात् तत्पन्देह इत्यादिविरोधः, एकत्वप्रकारकानुभितावजातायां विरोधिज्ञानाभानेनैकत्वमन्देहार्थं प्रामाण्यसंशयपर्यन्तानुसरणानौचित्यात् स्वरसवाहिसन्देहसामग्र्या एवाव्यग्रत्वादिति, अलघुनि लघुलभ्रमाच्चानुभितिभ्रमः इत्येवं विस्त्रेतेति। अत्र ब्रूमः लाघवोपनीतार्थोऽयनुभितौ भास्तएव ‘व्याघ्यादैत्यादिग्रन्थसानुभितित्वावच्चेदेन तावन्मात्रोपनीतभानुभित्यत्र तात्पर्यत् लाघवस्य

चारमारभते लाघवच्च न तदङ्गमङ्गीकरोतीति^(१) महत्साहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु घटत्वेन कुलाल्लकर्तृकत्वानुमानेऽपि वाधकानवतार-दशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तरं नानैककर्तृकत्वे संशयादिति^(२) चेत् । न । तचापि लाघवेन कर्त्तैक्यमेव सिद्धिति । तत्सन्दे-हस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्व-साधकप्रमाणादेककर्तृकतानुमानं^(३) तत्र बाध्यते । न चैवं श्लित्यादिकर्त्तव्यंपि, प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशया-देकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रा-माण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभावेव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेण एकत्वसाधकत्वात् ।

अन्ये तु श्लितिकर्ता अङ्गुरकर्त्तव्यभिन्नः अशरौर-कर्तृत्वात् अङ्गुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः । न च श्लितिकर्ता अङ्गुरकर्तृभिन्नः अङ्गुरेऽकर्तृत्वात्

प्रमाणमात्रस्य सहकारितया तदुपनीतस्य प्रमाणलावच्छेदेनैव विषयौकरणसामर्थ्यादिति सर्वमवदातं । ‘अन्ये लित्यस्त्ररसोऽवनं

(१) तदङ्गं नाङ्गीकुरुत इति ख० ।

(२) नानात्वैकत्वे संशयादितीति ख० ।

(३) एककर्तृकताज्ञानमिति ख० ।

कुलालवदिति सत्यतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रय-
त्वस्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेद-
योगैर्व-लाघवे एव शरणम् । तथापि कथं नित्य-
सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्या-
पकतयावगतस्य पक्षसम्बन्धमाच्चं पक्षधर्माद्वेताः सि-
ध्यति तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमाच्चं सिध्येत्वा
तु नित्यसर्वविषयज्ञानं तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् ।
न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकि-
विलयापत्तेः ।

तत्र प्राच्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे
साध्यसम्बन्धं न विषयौकरोति स पक्षधर्मताबलात्मि-
ध्यतौत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयौ प्रतीतानुपपत्त्या च व्य-
तिरेकौ तदिहानादिद्वयुकादिकार्यप्रवाहस्य पक्षत्वे
तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नेपादान-
गोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिराल-
म्बते, अनादितैव च नित्यता सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्व-

तद्वैजन्तु लाघवानवतारे उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वमेव, तदवतारे
किमनुमानान्तरेणेत्यादिकमाकर एव स्फुटमिति ।

‘तत्र प्राच्च इति, अत्र सर्वपु कल्पेषु वक्त्यन्तरनिर्देशात्
स्याननुमितिरुच्चीयते तद्वैजमपि अनित्यप्रत्येकविषयज्ञानपत्ते

मनादिभावत्वात् पक्ष-तदुपादानविषयतैव च सर्व-
विषयता लाघवात् तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं
सिध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानौति ।

नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं
सिध्यनित्यमेव सिध्यति अनित्ये वाधादिति ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्ति-
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण
नित्यज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य का-
रणाधौना, कारणच्च नित्यज्ञानान्विवर्तमानं नियत
विषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति ।

पट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्त्तव्येनेश्वरस्य पट्पदार्थ-
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञम् । घटाकाशसंयो-
गादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्त्तव्यात् घटादिगोचरमपि
ज्ञानं सिद्धमिति केचित् ।

ननु घटादौनां कथमौश्वरकर्त्तव्यं भवति । घट-

मोरवं नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे गौरवं, नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे
लाघवमिति लाघवावतारे पूर्वोक्तन्यायेन नित्यसर्वविषयकज्ञान-
सिद्धावलमेभिरायासवज्जलैः कन्यैरित्यादि स्फुटमेवेति न प्रदर्शितं
विशिष्येति स्मर्तव्यं ।

ननु घटोपादानगोचरले भगवज्ञानादौनां सिद्धेऽपि न तद्वेतुता।

ईश्वरकर्त्तकः कार्यत्वात् श्लितिवदित्यनुमानादिति चेत् । न । घटस्य द्विकर्त्तकतया तद्वद्विषान्तेन श्लित्यादिरपि द्विकर्त्तका स्यात्^(१) तथाच घटवत् श्लितिः श्लितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यम् । कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्त्तत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्त्तकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति । भैवम् । ज्ञानादैनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपौति कथं न तेषां घटादिकारणता कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्, तद्वाहुराचार्याः । “परमाखद्विषाद्यधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादैनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः” इति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते” इत्याद्यागमाचायमर्थोऽध्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभान्तेज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् अमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्त्वेन

अवश्यकत्व्यकुलालादिकर्त्तव्योपपत्त्याऽन्यथासिद्धलादित्यतो निःशङ्कं प्रमाणमाह, ‘अहमिति ।

(१) तत्त्वादेश्वरपि द्विकर्त्तकतापत्तेश्वरिति ख० ।

स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार-
इति स न भ्रमः । अतएवास्मदादिर्पि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति । स्यादेतत् । प्रयोजनं विना कथमौश्वरः
प्रवर्त्तते सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात्,
करुणया प्रवर्त्तत इति चेत्, तर्हि परसुख-दुःखप्रह्लाणे
प्रयोजने तथाच स्वर्गिणमेव स्वजेन्न नारकिणम् ।
धर्माधर्मपरतत्त्वात्तदनुरूपं फलं प्रापयतौति चेत्,
तर्हि आवश्यकत्वात् कर्मनिमित्तमेव^(१) जगदैचित्य-
मस्तु किमौश्वरेणानपेक्षितकौटादिज्ञानवता कर्मनि-
मेष्टत्वे चैकदैव सदा च सर्ग-प्रलयौ स्याताम् ज्ञाना-
दीनां नित्यत्वात् । किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वे
शरौरादिजन्यत्वापत्तौ संसारितापत्तिरिति । न ।
ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिङ्गत्वात्, तमभ्युप-
गम्य पृच्छसि चेत्, तदाकर्णय जगत यव तदिच्छा-

‘तर्हीति, यद्यपि करुणा परदुःखदर्शनजन्यदुःखे सत्येव सम्भव-
तोत्तौश्वरे सा बाधिता, तथापि तद्वेषं स्फुटतयोपेक्ष्य दोषा-
न्तराभिधानं प्रष्टव्यं । ‘जगत इति प्रयोजनज्ञानवानेव प्रयत्नवा-
निति नियमो न बाधको भगवति तदुभयमन्वादित्यर्थः, प्रयत्नः

(१) कर्मनिर्मितमेवेति ख० ।

विषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्त्वसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रौसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः, सर्ग-प्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रौसमवहितत्वमेव^(१) तदिच्छायाः चिकौर्पास-ज्ञिहौर्पात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात् सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत् ।

नन्वशरौरात्कथं वेद-घटादिशब्दव्यवहारसम्भदायः, उच्यते, सर्गादावदृष्टोपगृहौतभूतभेदान्मौनशरौरात्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदौश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवक्षासहितान्मौनकण्ठ-तात्त्वादिक्रिया-तज्जन्यसंयोगादेत्यत्पत्तिः, एवं कुलालादिशरौरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदौश्वरसंयोगात्तद्वुद्भौच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्तौ^(२) सकलघटाप्रयोजनधौजन्य एवेति तु नियमे तज्जन्यलमुपाधिरिति भावः । चिकौर्पां हि प्रयोजनज्ञानमपेचते इति प्रयत्नोऽपि तन्नियत-उच्यते सा च भगवति नास्त्वेवास्मदादिवत् या चास्ते सा च तन्नापेचते किन्त्वौपाधिकतयोपाधिमात्रमित्याह ‘वस्तुतस्त्विति,

(१) समयवर्त्तिकमिति ख० ।

(२) तदिच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्ताविति क० ।

तु कूलव्यापाराद्घटेत्यत्तिः, एवं प्रयोज्य इप्रयोजक-
इभावादिमच्छरौर रूपावच्छेदेनादृष्टसहकृतेश्वरज्ञाने-
च्छाप्रयत्नादैव वाग्व्यवहारः ततस्तदश्रीं बालेऽव्य-
त्पद्यते, सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्चोकमनुमाय
पठति^(१) तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थ
सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थोवेदः
साद्वात्कृत्यानूद्यते ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च
कायव्यूहं द्यत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्त्तयतौति
न तम् । तत्र । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौर-
वात् तेषामेव द्वित्यादिकर्तृत्वसम्भवेनेश्वराननुमा-
नाच्च^(२) । एतेन सर्गादै सर्गान्तरसिद्धियोगिनश्च
द्वितिकर्त्तारः सन्विति परास्तम् । सर्गादावनन्त-
सर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् द्वित्यादिकर्तृयाह-
काद्वा, नाद्यः तदसम्भवात् । नान्त्यः अनादिद्वयणु-
कादिकायेप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाक्षाघवसहकृता-
देकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्द-

भूतावेगेति गरौरं यस्य भोगं जनयति तदौयं, ईश्वरस्य च न भोग-
इव्यसदादिभोगावच्छेदकगरौर एवेश्वरप्रयत्नादिना चेष्टा भूताविष्ट-

(१) मौनिश्चोकोऽनुमाय पव्यत इति ख० ।

(२) ईश्वराननुगमाचेति ख० ।

शक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुभितघटज्ञाने घटशब्दस्य
 कारणत्वग्रहे भ्रमः स्यात् तदौयज्ञानस्य नित्यत्वात्
 तथाच तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकल-
 शाब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् ।
 अनित्यसर्वज्ञमूलकशाब्दग्रहे च नायं देव इति चेत् ।
 न । व्यापारानुभितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति
 ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घट-
 शक्तं इति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयावाधात् । न च
 भ्रममूलत्वेनास्य भ्रमत्वमनुभेयम् । तदंशे व्यधिकरण-
 प्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च^(१) ।
 अतएव घटमानयेति शब्दानन्तरं रूचसञ्चाराधिष्ठित-
 दारुपुचकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात् बालो घटपदे
 व्युत्पद्यते तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि

गरीरे भूतप्रयत्नवदित्यर्थः, ‘घटशक्तिभिति घटानुभवजनकतावच्छे-
 दकधर्मवदित्यर्थः, तथा हि तदपि ज्ञानं तदौयमेव तादृशमनुभवं
 विषयीकरोति येनाविशेषोऽपि तु सामान्यमेवेति भावः । कार्यणै-
 वेति यद्यपि ईश्वरे कार्यलं लिङ्गमिति वैषम्यं, तथापि चित्या-
 दिकार्यानुत्पत्तिवद्वाहादिलक्षणकार्यानुत्पत्तिरत्र मानमिति साम्यं
 द्रष्टव्यं । ‘तस्येति, तथाचादृष्टाभावे दृष्टमेव न स्यात् इति दृष्ट-

(१) ‘बाधात्’ भ्रमत्वाभावात्, ‘उपाधित्वात्’ भ्रमत्वनिर्वाहकत्वादित्यर्थः ।

भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानौ व्युत्पत्तिर्न स्यात्
किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतन-
व्यवहारादेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वादिति ।
“विश्वतश्वस्त्रुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वत-
स्यात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतञ्चैर्यावा-भूमौ जन-
यन्देव एकः” ॥ इत्यादि श्रुतयः^(१) “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
परमात्मेत्युदाहृतः । यो खोकचयमाविश्य विभन्न्यव्यय-
ईश्वरः” ॥ इत्यादि स्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति ।
स्थादेतत् ईश्वरवच्छक्तिरपि कार्येणैवानुमौयते, तथा-
इ यादृशादेव करतलानलसंयोगाहाहो वृष्टस्तादृशा-

स्मृदेवादृष्टे मानमिति भावः ।

(१) ‘एकः’ असहायः, ‘देवः’ विश्वकर्मा, द्यावा-भूमौ जनयन् सन्
‘बाहुभ्यां’ बाहुस्यानौयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां, सन्धमति धमतिर्गत्यर्थः
सङ्क्लृते संयोगं प्राप्नोति, ‘पतञ्चैः’ पतनशीलैः अनिवैः पञ्चभूतैश्च
सङ्क्लृते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं
दिनैव सर्वं स्वजतीयर्थः । यदा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति
सङ्क्लृमयति जीवान्, निजन्तत्वं ज्ञेयं । कौदृशः ‘विश्वतश्वकृः’ विश्वतः
सर्वतः चक्रूषि यस्य सः । ‘विश्वतो मुखः’ विश्वतो मुखानि यस्य ।
‘विश्वतो बाहः’ विश्वतो बाहवो भुजा यस्य । ‘उत्’ अपिच, विश्वतः
पादा यस्य सः, पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य इति पादस्यान्यलोपः ।
परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्रुरादयस्ते
तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्रुरादयः सम्पद्यन्ते
इत्यर्थः ।

देव प्रतिबन्धकसच्चे सति^(१) न जायते, अतो यदभावात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं वज्ञादौ, तेन विना तदभावायत्तदाहाभावानुपपत्तेऽर्थिति व्यतिरेकमुद्देन शक्तिसिद्धिः । न चाहृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसादृगुण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भास्येत् । अथाहृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ध्यस्त्वौसम्योगे^(२) परमाणुकर्मणि अध्ययनतुत्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति चेत् । न । अहृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्यादौ मण्यपसारणानन्तरं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसङ्घावे कार्याभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् । अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्यं न स्यात् वन्ध्यासम्योगे तु दृष्टव्यभिचारादहृष्टमण्यपसारणेति नाशपदेऽहृष्टाभावादनुत्पादपत्रे तदोत्पादकेनाभावादिति भावः ।

ननु तदेव मण्यपसारणात् अहृष्टमुत्पद्येतेव्यस्त्वेराह ‘किञ्चेति, तथाच प्राथमिकोपस्थितिकत्वात् तद्वेतोरेवेति न्यायान्मण्यादिविरङ्ग-एव हेतुरस्त्रिति भावः । ‘वन्ध्येति अत्राहृष्टानुत्पाद एव विलम्बः

(१) सति प्रतिबन्धक इति ख ०

(२) “वन्ध्यस्त्वौमैयुनं यथा” इत्यादिवज्जतर्गार्घप्रथोगसच्चेऽपि असदादीनां तथा प्रयोगस्य न समीर्चीनत्वं, परन्तु “वन्ध्यस्त्वौसम्योगे” इत्येव पाठो मनितुमर्हतौति ।

विलम्बादेव विलम्बः अदृष्टच्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् ।
 अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् । न च सम-
 पन्नयोः समच्च निरन्तरमध्यस्थतोरेकः प्रगत्यो नापर-
 दति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकार-
 णम्, अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात्, तद्वि-
 नाधर्मात्सुखत्वात्, नापि धर्मात् तेन हि अगम्या-
 गमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनौयम्, तथाचागम्यागमन-
 कारणत्वेन न स धर्मः श्येनापूर्ववन्निपिद्वफलकत्वे-
 नानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
 चेत् । न । तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यजन्यत्वे तचा-
 दाहार्थिनोऽप्रदत्तिप्रसन्नात् तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
 देव दाहाभाव इति किमदृष्टेनाप्रयमोपस्थितत्वात्

अतः पुच्छुत्पादितेऽदृष्टे सत्येवापत्यात्पत्तिस्त्वादृष्ट वजातोयमेवेति
 भावः । ‘न चेति, तथाच तदुत्पत्तिप्रतिवन्धस्थलएव प्रतिवन्धका-
 भावस्य कारणविमिति भावः । ‘श्येनेति देगनालक्षणोऽर्थो धर्म-
 दत्यत्वार्थपदेन श्रेयस्करार्थकेन श्येनापूर्वमनर्थरूपं व्यावृत्तं तस्य
 निषिद्धशत्रुवधजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वादिति भाष्यं, तदुभयमपि न धर्म-
 दत्यर्थः । यद्यप्येत्रं शत्रुवधोऽपि नाधर्मादिष्टत्वात् न धर्मादिनर्थत्वा-
 दिति श्येनापूर्वमपि न तज्जनकं वृत्तौयकोऽित्वा स्थादित्यगम्या-
 गमनजन्तसुखेऽप्यमाक्षेपो नास्ति, किञ्च तचादृष्टाजनकत्वोऽन्नावन-

उपजौव्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युप-
गमात् अहृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याचा-
प्यन्वयः स्यात्, अशुचेरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तद-
भावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकाद्वृष्ट्यैव प्रतिबन्धकत्वे
सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव
सन्निधिदर्शनेन तदसिद्ध्यभावात् अस्तु तर्हि उत्तेजका-
भावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतु-
त्वम् । एवं केवलोत्तेजकसङ्गावे उभयसत्त्वे उभयाभावे
च विशिष्टाभावेऽनुगतेऽपि हेतुः प्रतिबन्धकत्वच्च कार-
णीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु
प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । अतएव प्रति-
बन्धकत्वाभिमतमण्यादौनां अभावकूट एव कारणं तेन
मणिसङ्गावे मन्त्राद्यभवेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ता-
भाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिपिक्तस्य
हेतुत्वम् । न चाभावेऽन कारणम्, भाववत्तद्याहक-
तौल्यात्, दृष्टच्च कुञ्जसंयोगभावस्य गतौ, अनुपलब्धे-

मपि न प्रकृतोपयोगि तत्र कारणमन्यत्यौ प्रतिबन्धदर्शनात्
अपि च कश्चित् सुखौल्याद्यदृष्टसाधकं तस्य कार्यमात्रहेतुत्वे
मानं, तथापि परस्येदमभिमतमित्युपन्यस्तं अतएवातिनिर्दलतया
सिद्धान्ते निराकरणं स्फुटसुपेक्षयैव सूचितमिति ध्येयं ।

याभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्देषत्वस्य
वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राच्चः । मैवम् । विशेषं
हि नार्थान्तरं येन तद्भावेऽनुगतः स्यात्, किन्तु
विशेषण-विशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य
हेतुत्वे क्वचिद्विशेष्यमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूप-
विशेषणभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारे-
णैकमपि हेतुर्न स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादि-
वत्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावे भिद्यते,
अन्यथा पृथिव्यादित्यप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ
रूपसंशयो न स्यात् । एवच्च यथा केवलदण्ड-
सङ्घावे दण्ड-पुरुपसङ्घावे द्वयाभावे च विशेषण-विशेष-
योभयविरह्प्रयुक्तः केवलपुरुपाभावेऽवाधितानुगत-
व्यवहारवलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रति-

‘प्रतियोगौति यथा प्रतियोगिभेदभावभेदः तथा प्रतियोगिता-
वच्छेदकभेदादपि स्यादित्यर्थः, वस्तुतः प्रतियोगिभेदात् तङ्गेदः
चसिद्धू एव सम्बन्धितावच्छेदकभेदेनैव समस्मिकभेदात् घटप्रति-
योगिकान्यान्यात्यन्ताभावयोरभेदप्रसङ्गाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदक-
भेद एव तत्र तन्त्रमित्युक्तलादिति । तत्रैव सिद्धेऽर्थापत्तिभिर्य-
प्रमाणयति ‘अन्यथेति, ‘प्रयुक्त इति तावद्भावान्यतमव्याप्त इत्यर्थः ।
‘अनुगतेति, यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारो नानार्थ

वन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे उभयाभावे च^(१) केवलप्रतिवन्धकाभावो विशेष्य-विशेषणभयाभावव्यापकोऽनुगतएव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावैरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एकशक्तिमत्त्वादिति चेत् । न । अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्वातौन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः, न तावत्त्राक्ष्रध्वंसाभावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च श्यामोऽयमासौर्दित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघटत्वेन पक्षघटस्य ध्वंस एव न तु घटत्वेन तयोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मणेः ध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कलत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डेपनयापनयदशायां

शब्दानुगमात् अन्यादृगस्तु व्यवहारोऽयननुगत एव विषयाननुगमात् ज्ञानरूपे च व्यवहारेऽनन्य एवेत्यमङ्गतं, तथापि ज्ञानानुगमस्य विषयानुगमसाध्यत्वादित्यत्र निषेमे तात्पर्यं, श्यामध्वंसप्रयुक्तस्तन्नियतो नतु तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयं, न तु घटत्वेन घटासौदिति प्रत्ययाभावादिति भावः ।

(१) द्यामावे चेति ख० ।

केवलपुरुपाभाव उत्पाद-विनाशवान् अन्यथा अवाधितकेवलपुरुपाभाव-तदभावव्यवहारयोरुपपादयितु-मशक्यत्वात् तथोन्नेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्रतिवन्धकाभावोऽपि तथैव स्वौकरणीयः तु ल्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावचयवैधमर्गात्तच नान्तर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि लृप्तविशेषवाधे सामान्यवाधः, विशेषपान्तरमादायापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा लृप्तानादिसंसर्गाभावादिवैधर्मगण ध्वंसोऽपि न सिद्धेद्वयवहारान्यथानुपपत्तिश्च तु ल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोचकलहो न तु शक्तिवादः । अत्यु वा ध्वंस श्वासौ संसर्गाभावविभागे जन्या-

‘उत्पाद-विनाशवानिति तादृशाभावाभ्युपगमेऽपि चत्यभावेन समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु नेजकापनये तस्योन्नेजकाभावावच्छिन्नस्य सन्त्वेन पूर्वात्पन्नोन्नेजकाभावावच्छिन्नमणिध्वंसस्य विद्यनान्वेऽपि तदुन्नेजकाभावावच्छिन्नतन्मण्णभावाभावान्न दाहापत्तिः तादृशं यावदभावस्य जनकत्वादित्यवधेयं । ननु उक्तक्रमेण व्यवहारान्यथोपपत्तिरस्त्वेवेति मनस्तिक्त्याह ‘सोऽयमिति, तथाचोक्तक्रमेण ध्वंसएवास्तुत्पाद-विनाशवान् अन्योवेत्युभयथापि न शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

ननु तुरीयसमन्वयाभावस्वौकारे विभागव्याघात इत्यनुक्रियमव-एवेष कल्प इत्यत आह, ‘अस्त्विति । ननु परिभाषा न पर्यन्तुयो-

भावत्वेन धंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशित्वेन प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यदा अत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचिद्प्रतीति-कार्यानुदृयै प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावे विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति । तन्न । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य धंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छन्त्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा विनष्टपुरुषो न विनष्ट इति विपरीतावाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यधंसः श्यामोऽयमासौत्

ज्येति सत्यं परन्तु परिभाषा कस्मिन्नर्थे इत्यत्र नियामकाभावेन नित्यसन्देहतया अपरितुष्यन् परिभाषया कल्पान्तरमाह, ‘यदेति । ‘तदैवेत्यनन्तरं तदैवेति शेषः । ‘यदि ह्यतीतेति, अत्र वदन्ति विशेषतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं धंसो नेष्ठत-एवेतीदृशच्चणभङ्गेऽपि नानिष्टापत्तिः । न च प्रत्यभिज्ञाविरोधः, समानप्रकारक्षेयै ज्ञानस्य विरोधितयाऽवच्छेदकान्तरावच्छन्धंसवुद्भावपि घटलावच्छेदेनाभेदवुद्भेदवार्धाभावात् । अतएव ‘विद्यमानस्येत्यादिकमपास्त, यदवच्छेदेन विद्यमानत्वं तदवच्छन्नाश-

केवलोयममासौत्पुरुष इत्यादै “सविशेषणे हीति व्यायेन^(१) विशेषवति श्याम-कैवल्यादिधंस एव प्रती-धते ध्वस्तस्य धंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य धंसः । एतेनात्तेजकसङ्गावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्न-धंसस्योत्तेजकापनयसमये धंसो जातोऽध्वस्तश्च धंसः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम् । विद्यमानधंसस्य च धंसाभावात् । न च धंसान्यः संसर्गाभावेवाविशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्पन्ना-

प्रवैत्यभावात्, ‘गिखा विनष्टेत्यादिकमपि विशेषतावच्छेदकावच्छन्नविशेषधंसाभावमवगाहत इति नोपन्यस्तवाधकं । अतएव ‘सविशेषणे हीत्यादिन्यायावतारोऽपि विशेषे वाधे सत्येव तथात्वात् अन्यथा विशिष्टविधि-निषेधोच्छेदापत्तेः । नापि ध्वस्तस्य धंसानुपपत्तिः, एतादृशधंसे सत्यपि भावोन्मज्जनाप्रसङ्गेन वाधकाभावात् । मैवं प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः । न च सामान्यतोऽभेदः तस्या विषयः, तत्प्रतियोगिकभेदसामान्याभावस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्, अन्यथाऽनभिमत्तच्छेदस्यायापत्तेः वाधिकायाः प्रत्यभिज्ञायाः उक्तक्षेण सामान्यावच्छन्नप्रतियोगिकभेदाभावगाहितया भिन्नविषयत्वेनावाधकतया प्रत्येकचण्टक्तिघटानामन्योन्यभेदस्य वाधकाभावेन

(१) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेषे अन्यवाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेनेत्र्यर्थः ।

भावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया^(१) ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभवसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तद्वस्थ एव विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासन्तित्वावच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशेष्याभावयोरनुगतं तद्वच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्वेव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्ट-

प्रमितेः । न च हेतुभावात्तत्र प्रतिचणं घटस्यानाशेनाभेदसिद्धौ प्रत्यभिज्ञापि तदभेदमवगाहते वस्तुसति विषये योग्ये प्रतीत्यभावस्यासम्भवादिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि समानत्वात्, न हि तत्तत्त्वणावच्छिन्नघटनाशे वोत्तेजकाभावावच्छिन्नमण्यादिनाशे वा कारणमस्ति, समवाच्यादिनाशं विना द्रव्याद्यनाशात् । न च चणान्तरात्तेजकयोरेवोत्पादको नाश इति वाच्यम् । सामान्यसामयभावे विशेषसामय्या अकिञ्चित्करत्वात् असामान्याश्रयस्य कार्यस्थोत्पत्त्या सामान्य-विशेषभज्ज्ञप्रभज्ज्ञात् । न च विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यादिनाशं प्रति समवायिनाशो हेतुर्न द्रव्यनाशमात्र-इति न सामान्यसामयौति वाच्यम् । प्रथमप्रवृत्तिकतया लाघवेन च द्रव्यनाशमात्र एव तत्सामयौत्तात् । न हि प्रथमप्रवृत्तिसमये

(१) विशिष्टप्रत्ययहेतुतयेति ख० ।

विरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन
दाहव्यवहारादै जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाति-
रिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमाना-
त्यन्ताभावानुदृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभाव-
व्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तचेति तदा
न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य
जनकत्वादिति चेत् । न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननु-
गतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेज-
काभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः एव । अथ विशेषण-विशे-
षाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं
यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टम् यत्र विशिष्टं तत्र

उक्तरूपो नाशः प्रमितो येन तदनुरोधात् प्रामाणिकतया गौरव-
मणादृत्य तादृशद्व्यनाशं प्रति हेतुता कल्पयेत । न चोत्तरकाले
विशिष्टाभावानुगमस्यावश्यकतया तद्वामाणिकतायां शक्तिवत्प्रथम-
कल्पनामनादृत्य कल्पनान्तरं, प्रथमकल्पनया लाघवसहकारेण
वलवत्या विरोधित्योत्तरस्या गुरुकल्पनायाः अनवकाशात् अनुगम-
स्यान्यथासिद्ध्या गौरवस्य प्रमाणवत्त्वाभावात् । एतेनोत्तेजकाभावाभाव-
एव विशिष्टाभावादिजनकद्विति परास्तं । सामान्यसामग्र्यभावे विशेष-
सामग्र्या शक्तिच्छिल्करत्वात् इत्युक्तत्वात् उत्तेजकप्रयोगानन्तरकाले
दाहानापत्तेश्च । तदुत्तरकाले दाहजनकविशिष्टव्यंसस्य तेन जनना-

न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोध-
स्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । सहानवस्थान-
नियमे न परस्परविरहरूपतया विशेषण-विशेष्या-
भावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावा-
भावस्य विशिष्टत्वापत्तेः^(१) तथाच विशेषण-विशेष्ययोः
प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तत्त्वात् । न चेऽभया-
भावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टा-
भावे न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावात्
विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्त्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण-विशेष्याभावस्य
विशिष्टाभावत्वेन तदव्याप्त्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे
तयोरभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरो-
भ्युपगमादिति । एवच्च विशेषणावच्छिन्नध्वंसे ध्वंसे भावोन्मज्जना-
पत्तिः सामान्यत एवाभावाभावस्य भावत्वादित्यपि वदन्ति ।
विशिष्टविरोधित्वं विशिष्टाभावरूपत्वं वा, तदनुमापकत्वं वा, तद-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं वा, यद्विकल्पत्रयं तत्सर्वमपि विशिष्टा-
भावेनानुगमयितव्यम् । अथाननुगमे शब्दाननुगमस्य वर्यत्वात्
तथाचानुगते तस्मिन् किमनेन, अननुगते तु कथमिदमप्यनुगत-
मिति दोषं स्फुटतयोपेच्छ्य दोषान्तरमाह, ‘सहानवस्थानेत्यादि ।

(१) तत्प्रत्येकाभावाभावस्य प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेरिति क० ।

धित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण
विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येका-
भावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्वतरमाचस्य विशिष्ट-
त्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्मा-
द्विशेषण-विशेष्याभावेऽविशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावेऽ-
न विशिष्टाभाव इति । अत्राच्यते, विशेषण-विशेष्ययोः
सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावा-

‘सम्बन्धाभावादिति । ननु सम्बन्धाभावोऽपि नाविशिष्टोविशिष्टाभाव-
इति विशेषण-विशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावोवाच्यः सोऽपि
विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिलयोर्विशेषयोर-
भावात् क्वचिद्विशेषसम्बन्धाभावादित्यनुगमेन सोऽपि सम्बन्धाभावो
वाच्य इति तत्राप्येवं विकल्पेनाननुगततदसम्भव इति । किञ्च किम-
नुगतविशिष्टाभावेन दाह्लक्षणानुगतकार्यस्यान्यथैवोपपत्तेः तथाहि
विशिष्टाभावोऽपि दाह्लनिष्ठोदाह्लहेतुर्वाच्यः व्यधिकरणस्यातिप्रसक्तेः,
तद्वरमुत्तेजकाभावविशिष्टमणौ दाह्लसम्बन्धाभाव एव विशिष्टा-
भावात्मानुगतो दाह्लहेतुरस्तु किमनुगतेन विशिष्टाभावेन । किञ्च
प्रतिबन्धकाभावो यदि दाह्लहेतुस्तदानुगमाय विशिष्टाभावो निर्वाच्यः
स एव तु न कारणं प्रमाणाभावात्प्रतिबन्धककालौनकार्यं प्रत्युत्तेजक-
रूपविशेषसामग्र्यन्तरकल्पनेनैव सर्वसामज्ज्ञसेन तद्वेतत्प्राहकान्वया-
देरन्यथापि सिद्धलात् इति, अत्र ब्रूमः, प्रतियोगितावच्छेदकावंच्छि-

द्विशिष्टाभावव्यवहारः घट-तदभावव्यवहाराविव घट-सत्त्वासत्त्वाभ्यां^(१) । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः, न वा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य यत्र यः सम्बन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यं, स च सम्बन्धाभावे विशेषणाभावात् विशेष्याभावादुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकः तेषां व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम् इह दण्डौ-पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्रसङ्गावे दण्ड-पुरुषसङ्गावे उभयाभावे च कैवल्य-पुरु-

श्प्रतियोगिकोऽभावोनुभूयते यथा घटाभावः । न च प्रतियोगिनि विशेषणं प्रतीतमन एव विशिष्टाभावलं, अभावमात्रस्यैव विशिष्टाभावतापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानं विनाऽभावज्ञानात् । न च विशेषण-विशेष्योरप्यभावप्रतियोगिलप्रतीतौ विशिष्टाभावः घटाभावे तु नैवमिति वाच्यम् । तर्हि सम्बन्धाभाव-इत्यसङ्गत्यापत्तेः तस्याभावप्रतियोगिलेनाप्रतीतेः तस्माप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवाभावस्य प्रभित्या यत्र प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणं तद्वच्छिन्नविशेष्याभावः, यस्तु विशेषण-विशेष्योभयसम्बन्धाभावच्छिन्नाभावः स विशिष्टाभाव इति दण्ड-पुरुषोभयप्रति-

(१) यथा घटसम्बन्धेन घटवान् इति घटाभावसम्बन्धेन घटाभाववानिति च व्यवहारः तथा विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धेन विशिष्टवान् इति तयोः सम्बन्धाभावेन विशिष्टाभाववानिति च व्यवहार इति भावः ।

घर्येः सम्बन्धाभावः सर्वचास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषा-
भावव्यवहारः, एवज्ञ प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्ब-
न्धाभावे दाहकारणम् स च प्रतिबन्धकाभावे प्रति-
बन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चास्ति सर्वच प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धा नास्तीति प्रतीतेः ।
नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्त्वापि दाहः स्यात्
अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेत् ।
न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वच स्वरूप-
सम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्शिष्यप्रतीतेः । तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोरभा-

योगिकसम्बन्धलमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तद्वच्छिन्नाभाव एक-
एवेति क्वाननुगमः । न चैवं विशेषणावच्छिन्नविशेषविरहे सति
सङ्गतिरिति वाच्यं । तत्र विशेषस्य विद्यमानतया तदभावासम्भवात् ।
न च सम्बन्धाभावेऽयेष दोषः, तस्य तदाऽसत्त्वात् । न चोत्तेजकाभाव-
मणिसम्बन्धलावच्छिन्नाभावस्य तदुभयाभावतयाऽननुगमः, सम्बन्धलस्य
मिलितदृत्तिलेन सम्बन्धलावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वात् । न चैवं दिशे-
षणावच्छिन्नमण्यभावः, मणेः सत्त्वात् सम्बन्धस्य तदाऽभावात् केवलस्य
सम्बन्धलाभावात् समय-देशावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धलात् । न च
मणेरप्यभाव एव, चण्णभङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । न च सम्बन्धाभावेऽपि
तत्त्वादवस्थ्यं, चण्णवत् तत्प्रतियोगिकसम्बन्धस्य चण्णचयितया चण्णक-

वश्व प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकच्च दाहकारणं, तथा चेभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकर्त्ता प्रतिबन्धके दाहे न स्यादिति चेत् । न । अधिकरणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः तथोर्धटवद्भूतलचत्वरीयतद्भावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारात्मेन सम्भवितपत्तेः । यत्तु विशिष्टे दाह्यसंयोगभाव एव हेतुरित्यन्यथासिद्धिपर्वणं, तत्र, न हि दाहाद्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं येनान्यथासिद्धिः, अपि तु प्रतियोगितावच्छेकभेदेनाभावभेदस्य प्रामाणिकलेन । न च कृत्प्रयत्नं तस्मिन्न हेतुलं उक्तान्यथासिद्धेरिति वाच्यम् । दाह्यसंयोगभावस्य व्यधिकरणतया दाहसमानाधिकरणस्य दाह्यनिष्ठोक्तविशिष्टाभावस्य जनकलेन तस्यैवान्यथासिद्धेः । यच्च उत्तेजकरूपा विशेषसामय्येव हेतुरस्तु इति विशिष्टाभावान्यथासिद्धेरिति, तदपि न, प्रतिबन्धकाभावहेतुलमग्टहीला उत्तेजकहेतुलस्यापि ग्रहासम्भवेनोपजीव्यविरोधात्, तथा हि प्रतिबन्धके सति कार्यदर्शनमसति च दर्शनमन्तरेणोत्तेजकान्यथाद्यनुविधानासम्भवः सामान्यसामयौत एव कार्यसम्भवात् तदर्शनेन तु तदभावहेतुलनिश्चये सत्यपि प्रतिबन्धके सति उत्तेजकसमवधानाज्ञायमानो दाहोऽवच्छेदकान्तरं कल्पयति न तु कारणान्तरसुपजीव्यविरोधात् । न च प्रतिबन्धकाभावलावच्छेदेन हेतुलयहादवच्छेदकान्तरकल्पनेऽपि उपजीव्यविरोधः तस्यात्यागादधिकस्य च तत्रवेशात् । वसुतोऽवच्छेदकत्वधीर्नापजीव्या अवच्छेदकमन्तरेणापि प्रतिबन्धकाभावहेतुलयह-

पत्तेः, किन्तु पश्चिष्ठस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतल-चत्वरौयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरौयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः, तावशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

सम्भवात् प्राथमिकलख्यैव दैवशसम्बन्धात् । किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न दाहेतुः विशिष्टाभावहेतुले चाननुगतानामपि तेषां आवन्तोऽभावाः तावद्विशिष्टमण्डभावस्यानुगतस्य सम्भवेन स एव दाहेतुर्न तु विशेषसामग्यन्तरकल्पनमिति सङ्क्षेपः ।

‘तच्चेति, ‘सम्बन्धान्तरमित्यादिकं सम्बन्धलमिति, तदवच्छिन्नाभाव इति भावः ।

ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिकसम्बन्धलावच्छिन्नात्यन्ताभावः कारणमुच्यते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन समञ्चाभावस्य विरोधो नान्येन, तेन सम्बन्धलावच्छिन्नसत्त्वेऽपि नोक्तात्यन्ताभावो विरुद्धते तद्वरं लाघवाद्विशेषणावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभाव एव हेतुरस्य उक्तयुक्त्या तददेव प्रामाणिकत्वेन लघुतया च जन-

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डौ पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः^(१), तस्याभावे दण्डसङ्गावेऽपि दण्डमाचसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट-इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं न हि दण्डनि सत्यदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तं, अन्यथा तत्त्वान्येषामिति पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसह-कृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे

कलसम्भवात्, एवञ्चोत्तेजकाभावावच्छिन्नमण्डत्यन्ताभावः कारणं न तु धंस इति न चण्डिकलाशङ्का । न चात्यन्ताभावस्य सदातन्त्रेन प्रागपि कार्यापन्निः, नित्यत्वेन घटाभावद्वैश-समयविशेषाव-च्छिन्नसमवन्धसत्त्वस्थाकर एव स्फुटलादिति पूर्वाख्यरसादाशङ्कितमेव निर्देषतया सिद्धान्तयति, ‘यदेति, ‘दण्डौ पुरुष इति दण्ड-पुरु-षलं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः, एवमयेऽपि, ‘किन्तु तदन्यः’ तदभाववानित्यर्थः, तथाच तदभाववत्त्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः । यथाश्रुते तु तस्यैव समयभेदेनादण्डतयोक्ताभावप्रतियोगि-त्वेन तदन्यत्वाभावात् भेदाभेदानभ्युपगमादिति दोषः, ‘अदण्डाना-मन्येषां’ दण्डाभाववत्त्वावच्छिन्नानामित्यर्थः, ‘अन्येषेति यदि विषेष-णाभाव एव न विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावः तदा, ‘अन्येषामितीति

(१) तदन्यः प्रतियोगीति ख० ।

उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभ-
यासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाननुगमः । उत्तेजकापनये
च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहेता
न भवतीति । ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम्
यकदण्डान्वये घटेत्यत्तिवत्यप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्ध-
कान्तराभावेऽपि^(१) कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारण-
तावच्छेदकावच्छन्नं तावदन्वये कार्यमिति चेत् । न ।
प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वमन्योऽन्याश्रयात् किन्तु
मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्ड-
सञ्जिलादिवत्यप्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छन्नप्रतियोगिक एवाभावः
कारणम् स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-

विशेषवाचकपदानुपादानापत्तिरित्यर्थः । ‘उत्तेजकापनय इति, पुन-
रुत्तेजकप्रयोगे उत्तेजकाभावावच्छन्नतन्मण्यभावोऽस्येवोक्तयुक्तेरिति
अर्तव्यं । ननु कार्यानुत्पादनियतत्वं प्रतिबन्धकलमिति नान्योन्या-
श्रयलमित्यत आह, ‘तत्त्वेऽपि वेति । नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावे
तस्मान्याभाव एव लाघवाद्युतुर्न तु यावत्तदभावा इत्यस्येतदेव
सिद्धान्तयति, ‘यदेति । वस्तुतस्य व्यवस्थितविकल्पोऽयं यत्तेजक-

(१) तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपौति ख० ।

बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्यो-
ऽन्याभावेऽपि न कार्यम् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति-
कारणत्वयोर्थे संसर्गाभ्यस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गौ-
कारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योऽन्या-
मस्ति तत्त्वेजकाभावावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य सामान्याभावल-
सम्भवात् तस्मान्याभावो हेतुर्यच्च तत्त्वास्ति यथानुभित्यादौ-
वाधादिः तत्र तत्सम्बन्धाभावमात्रस्य हेतुतया प्रागभाव-प्रधंसा-
दिसाधारणचिच्चात्मकसामान्याभावासम्भवात् यावद्दिशेषाभावकूटस्य
कारणलं तदभिप्रायकस्य सम्बन्धाभाववेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
तया प्रागभावादिरपि तस्य हेतुरित्यादियन्यः, अन्यथोत्तेजकाभाव-
विशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्यात्यन्ताभावतया तुरीयतया वा उभय-
थापि न प्रागभाव-प्रधंसयोर्हेतुलभिति विरोधापातात् । ‘प्रतिबन्ध-
कस्य चेति, यद्यपि उत्तेजकाभावच्छिन्नाभावस्यात्यन्ताभावात्मक-
तया तदन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गशङ्कैव नास्ति अभावकूटहेतु-
तापचेऽप्यन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गः एव न यावदभावाधीनकार्य-
स्यैकस्मादनुत्पत्तेरिति, तथापि यावदभावहेतुता हि न यावता-
भावानां हेतुता एकत्र प्रागभावादिसर्वाभावासम्भवात्, तथाच
यावतां मण्डभावादीनां सम्बन्धाभावकूटकारणत्वानिर्वचनेऽन्योन्या-
भावमादायातिप्रसङ्गः स्यादेवेति तदभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

ननु भवेदप्येवं यद्यन्योन्याभावव्यावृत्तं सम्बन्धाभावरूपं वस्तु
भवेदित्यत आह, ‘अन्यथेति, अन्यथानुपपत्त्या त्वयापि तस्याभ्युपेय-
त्वादिति भावः ।

भावे कार्यव्याप्त्याभावापत्तौ कार्य-कारणव्याप्य-व्याप-
कभावे व्याघातात् । किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे
शक्तिरस्तौति तत्सत्त्वे तद्योऽन्याभावमादाय शक्ति-
सत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वे-
नाननुगम-व्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्ग-
मारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतलं घट-
संसर्गो नेत्यच भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते
विन्तु तादात्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधि-

ननु व्याप्ति-कारणतयोर्गहेण नान्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गो
येनोभयाभ्युपगमः स्थात् तथा हि सामयभावे कार्यभाव इति
कालगर्भे वाच्यम् तथाच व्यतिरेकलेनैव सामान्यतोऽन्यादियहः
मम्भवत्येव यदा सामयन्योन्याभावस्तदा कार्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात्
याप्तौ तु यत्र वज्ज्ञभावः तत्र धूमाभाव इति संसर्गभावपत्तेऽपि
व्याप्तिश्चरौरप्रविष्टसंसर्गविशेषावच्छिन्नलस्थापि प्रसङ्गवारणायावश्य-
वाच्यत्वे तत एव निर्वाहेऽन्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गभावाभ्युपगमस्य निर्वौ-
र्जाविस्तरसादवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे वौजान्तरमाह, ‘किञ्चेति । जन्म-
कथामाश्रित्योक्तमधुना वादकथांमाश्रित्याह, ‘न च स इति, ‘प्रति-
योगीति यत्र प्रतियोग्यधिकरणप्रतियोगिकसंसर्गविषयतया यस्या-
रोपत्वं तादृशारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते तु
प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमारोपेत्यर्थः । ननु तादात्यमपि संसर्ग-
एवेत्यन्योन्याभावव्याप्तिरित्यस्तरसादाह, ‘वयन्विति, ‘प्रतियोगिन-

करणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गभावः, यत्र
चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधाव-
गमः सोऽन्योन्याभावः। भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य
घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्यम् ।

मिति प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमित्यर्थः, अन्यथा भूतले घटो-
नेत्यत्र भूतलस्य विशेषणतया घटस्य च तत्र विशेष्यतया अनारो-
प्यत्वेनासभवापातात् । ‘यत्र चेति, प्रतियोगितावच्छेदकसारोपः
प्रकारतया इष्टव्यः न तु सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धाभावेऽतिव्याप्तेः । न चासभवो घटो न पट इत्यादौ पटा-
भेदात्मनः पटलस्य सम्बन्धतयाऽरोप्यत्वात् तु प्रकारतयेति वाच्यम् ।
तादात्यारोपेऽपि पटलादौरेव प्रकारत्वात् तु पटादेरिष्टतावच्छेद-
काप्रकारतया अन्यादृशज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वात् इत्यानेव विशेषो यदेकत्र
पटलादिसमवायेन प्रकारोऽपरत्र स्त्राव्यतादात्येनेति । यदा प्रति-
योगितावच्छेदकलं यद्यवच्छिन्नधीजनकलं तदा संसर्गभावे गतं,
यदा तत्रप्रतियोगिमातृत्तिलं तदा सम्बन्धाभावेऽप्रतिसङ्गेन धथाश्रुत-
मेवादरणौयं । अत्र वदन्ति तादृशारोपजन्यत्वमभावप्रतीतौ याह्वा-
मनुगतधर्मावच्छेदेन तत्र तादृशविषयानुगमेनेति संसर्गभावविषय-
त्वादि तदाच्यम् तथाच प्रतीतेविषयानुगमे किमनेन अननुगमे
प्रतीतेरिदमपि दुर्यहं । किञ्च तत्पूर्वकलं तत्कारणकलं तत्र च
नियमप्रविष्टयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरन्यतरस्य पूर्वत्वप्रविष्टप्राग-
भावस्य च खण्डपे विचार्यमाणे संसर्गान्योन्याभावयोरन्यतरप्रतीत्य-

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्ताव-
दन्यत्, नेदमिह नेदमिदं इत्यवाधितविलक्षणव्यवहार-
यत् तत्र मानमिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावे न
हेतुः तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ

पेचायामुक्तलक्षणस्य कथं नान्योन्याश्रयलं अतौन्द्रयाभावाव्याप्तिश्च
तत्रारोपपूर्वकप्रतीत्यभावात् । यन्तु आरोपपूर्वकमित्यत्रारोपस्याभाव-
गर्भलेनान्योन्याश्रय इति, तत्र, प्रतियोगिमज्ज्ञानलेनैव जनकतया
आरोपलक्ष्याविवक्षणात् । न चाभावभ्रमविषयातिव्याप्तिः, तत्राप्यनु-
भावेनाभाववत्त्वभ्रमः किञ्चभावशून्येऽभावभ्रम इत्यभावसामान्यलक्षण-
श्चातिव्याप्त्यभावात् आरोपस्याश्चभावलादिति । अत्र ब्रूमः । प्रति-
योग्यारोपपूर्वकनिषेधधीविषयतावच्छेदकलं संसर्गभावलं, एवमये-
ऽपीत्येतदुभयलक्षणं, खरूपन्तु यद्विषयतावच्छेदकं संसर्गभावलादि
नदत्त्वाभावाभावलमस्वाभावाभावलक्ष्य तेन नोक्तसर्वपूर्वाविकाशः ।
अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभावो घटो घटान्योन्याभावस्याभावो
घटलमिति । न च घटस्य योऽन्याभावस्तदभावो न घटाभाव इति
खसंसर्गभावभावोलक्षणार्थं इति पुनरन्योन्याश्रय इति, खाभावा-
भावलमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गभाव एव पर्यवसितः तथापि
संसर्गभावलेन तत्र न प्रविष्टः अभावलेनैव खसंसर्गभाव उपस्थित-
इति न काचिदनुपपत्तिः, अन्योन्याभावस्य खप्रतियोगिकाभाव-
मात्राभावलादिति सर्वं सुखं । 'मा भूत्तावदिति, तथाप्यन्यदस्तौति
उच्यते, तत्रारोपाभावे तत्तदभावबुद्धिवेजात्यानुपपत्तिरारोपस्य

मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावेवा वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात्^(१) संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अतएव न तत्प्रागभाव-प्रधंसै हेतु तयेः करादौ अवत्तेः^(२) गुण-कर्मादेश्च प्रतिबध्यत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन^(३) तत्र तयोरभावात्^(४) । न चान्यः संसर्गा-

भावच्छेदमन्तरेणाभावभेदाभावसम्भवादित्यादि, 'नेदमिहेति, यदि नारोपः हेतुस्तदा भूतले घटसम्भान्योन्याभावसत्त्वे कदाचिच्चेदमिह कदाचिच्चेदमिति प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः, अनुपलभादौनां कारणानां तौख्येन कार्यावैकस्मिकतापत्तेः कारणवैचित्रस्य कल्पनीयत्वेन पारिश्वेष्यादारोपहेतुतायामश्चान्तेरिति भावः । यथाश्रुते फलीभूतप्रत्ययस्य वैलक्षण्योपन्यासेनोक्तारोपकारणतायां प्रतीतिविधया मानमित्यसङ्गतोपन्यासापत्तेरित्यवधेयं । 'गुणेति, गुणादेः

(१) स्वावयववृत्तित्वात् करावयवावच्छेदवृत्तित्वात्, तथाच किञ्चिदवयवावच्छेदेन करादौ मणेः सत्त्वदशायामणिं किञ्चिदवयवावच्छेदेन मण्यत्यन्ताभावसत्त्वात् दाहापत्तिरिति भावः ।

(२) धंस-प्रागभावयेः प्रतियोगिसमवायिदेशवृत्तिलिनियमेन मण्यादिप्रागभाव-धंसयोर्न करादिवृत्तित्वमिति ।

(३) अत्र जन्यत्वं निवान्यत्वं न तु प्रागभावप्रतियोगित्वं, निवान्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वे सति धंसाप्रतियोगित्वं, तेन जन्यधर्मपदेन प्रागभावस्यापि संयह इति ।

(४) धंस-प्रागभावयोरभावादित्यर्थः ।

भावोऽस्तीति चेत् । न । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्या-
भावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात् । स च समय-
संशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवा-
व्यय-व्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रधंस-प्रागभावस्यले
ममयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवेष्यपत्तौ न तयेः
सिद्धिः^(१) अत्यन्ताभावे ह्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्र

प्रतिबध्यतं तदा यदि प्रतिबन्धकाभावाभावौ तत्र, न चाभावस्त्रेति
भावः । ‘अभावविशेषस्येति तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य प्रति-
योगिविरुद्धस्य चेत्यर्थः, तथाच संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकतन्मण्ड-
त्यन्ताभावो व्याप्यवृत्तिसंयोगात्यन्ताभावस्य हेतुरिति नोक्तदोष इति
भावः । न च अत्यन्ताभावस्य नित्यतया न कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्यत-
श्चाह, ‘स चेति नित्यलेऽपि तदधिकरणस्यभावता तस्य कादा-
चित्कौत्यर्थः, । न च अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसादेश्यं^(१) अवच्छेदकं
विनानुपन्नमित्यत्यन्ताभावावच्छेदकतयैव तौ सिद्धेतामित्यत आह,
शत्यन्तेति, प्रागभावादिवच्यवच्छेदकाल एव तदवच्छेदकोऽस्तु किं

(१) न तयोः सिद्धिरिति तयोः धंस-प्रागभावयोः न सिद्धिरित्यर्थः,
तथाच धंस-प्रागभावोऽस्त्रिनी प्रतीतिः वास्तविकोयो धंसाधिकरण-
कालः तदवच्छिन्नात्यन्ताभावं वास्तविकोयः प्रागभावाधिकरणकालः
तदवच्छिन्नात्यन्ताभावस्यावगाहते न त्वतिरित्यधंस-प्रागभावाविति
भावः ।

(२) प्रतियोगिसमानदेश्यत्वमित्यर्थः ।

भावाभावे क्वचिद्देशाऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति^(१) चेत् । न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इतिप्रतीतिवैलक्षण्यात्^(२) न त्वेवं धूतले घटाभावप्रतीतिः^(३) ।

अन्ये तु भविष्यति घटा नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्योरत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्^(४) अन्येवायं संसर्गाभावद्वयप्याहुः ।

एतेन विशेषणाभाव-विशेष्याभाव-तदुभयाभाव-घटितं सामग्रीचयमेवास्तु दाहे च जातिचयकल्पन-

ताभ्यामन्तर्गताभ्यामिति भावः । ‘अपीत्यखरसे तद्वैजमुक्तान्यथासिद्धिरेवेति । विगीतलेनेति यद्यथनिषिद्धलं श्रुत्यनुमापकं

(१) तथाच कालवर्त्तितायां देशस्यावच्छेदकत्वं, देशवर्त्तितायां कालस्यावच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) धंस-प्रागभावावगाहिप्रतीत्योः घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन एकस्मिन् देशे घटाभावसत्त्वेऽपि देशान्तरे घटस्य विद्यमानत्वसम्भवात् अव्यन्ताभावावगाहिप्रतीतेः घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन मिथोवैलक्षण्यमिति भावः ।

(३) भूतले घटाभावप्रतीतिः न घटनिष्ठविद्यमानताविरोधिनीव्यर्थः ।

(४) विषयवैलक्षण्यस्य प्रतीतिवैलक्षण्यनियामकतया धंस-प्रागभावावगाहिप्रतीत्योः अव्यन्ताभावविषयकत्वे वैलक्षण्यासम्भव इति भावः ।

मिति प्रत्यक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहैजात्यस्य
योग्यानुपलभवाधितत्वाच्च व्यक्तियोग्यतयैव जाति-
योग्यत्वेन^(१) योग्ये अयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
मा दहेत्यादै सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः
स्यात् । न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रति-
वर्त्यकः, सङ्कल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात् । न
च उहेश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न
चाहेश्यव्यंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् ।
न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिवर्त्यकम्
तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाश्यत्वेन नाशे दाहप्रति-
वर्त्य इति वाच्यम् । प्रतिवर्त्यकमन्त्रपाठस्यानिषि-
हत्वेनाविहितत्वेन चाहृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्य
विगौतत्वेन श्रूत्याद्यननुमापकत्वादिति ऐवम् । उहे-
श्यव्यज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिवर्त्यकत्वात् ।

तादृग्गाविगौतत्वाभावो अद्यस्ति तदा श्रुतिनिषिद्धत्वादधर्मजनक-
मेव तदभावेऽविगौतत्वं श्रूत्यनुमापकमेवेत्युभयथापौदसुकं, तथापि
शिष्टाप्रवृत्तिविषयत्वं विगौतत्वमभिप्रेत्य तदुक्तं । वस्तुतस्तु अलौकि-
कत्वात् तदनुमानमिदं तु लौकिकमेव मत्यादिवदित्यवधेयं ।

(१) व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यते मानमिति ख० ।

ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां
मन्त्रादौनां न प्रतिबन्धकात्वं अतः शक्तिसिद्धिः । न च
कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धक-
त्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि न तत्पागभावो
न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वादिति
चेत् । न । मन्त्रादौनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्रयोक्तारस्तु
प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ च कार्ये
कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यापदेशः,
प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः, मन्त्राद्यभावघटितसामग्री-
विरहश्च मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तत्त्वात् ।

नव्यास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः
किन्तु तत्त्वालौनदाहविशेषं प्रति तत्त्वालप्रतिबन्धे-
तरवह्नेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणताव-

‘मन्त्राद्यजन्यत्वादिति, यद्यपि योगवत्केमस्यापि उत्तिष्ठाध्यत्वं
वच्छ्यतीति मन्त्रादिजन्यत्वमस्येव वार्यानुत्पादस्य तथापि मन्त्राद्य-
जन्यत्वादित्यस्य मन्त्राद्यकरणकलादेव्यर्थः, भवति ह्यनुत्पादस्य
मन्त्रादिजन्यत्वेऽपि गम्भादौनां तत्कारणता अनुत्पादपूर्वसमयास-
त्त्वात् प्रागभावं विना तदभावात् प्रतिक्रियकत्वस्य च प्रतिबन्धजन-
कलार्थकत्वादिति धेयं ।

मिश्रमतसुपन्यस्ति, ‘नव्यास्तिः ।

च्छेदको न तु कारणम् दण्डत्ववत्, आकाशादौ त्वेक-
व्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित्प्रतिबन्धेऽप्यन्यच शब्दो-
त्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे-
न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तत्र, वह्नि-प्रतिबन्धकाभाव-
योरन्वय-व्यतिरेकंतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् न
त्वेकमेवावच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन्

भेर्यादेरिति अतद्गुणसंविज्ञानवज्जब्रौहिणा भेर्याकाशसंयोगादि-
रभिमतोऽन्यथा तयैव भेर्यान्यदा तत्र तदान्यच वा शब्दानुत्पाद-
नापत्तेः । इदच्च समाधिसाम्यादुक्तं, यदा प्रतिबन्धकाभाव एव
इतुतावच्छेदकलेनोच्यते तदा सकलमविकलमेवात्यन्ताभावस्था-
चाप्यवृत्तिलादिति ।

नन्दन्वय-व्यतिरेकतौल्येन चेदुभयजनकलं दण्डदृढ़लयोरुभयोरपि
जनकतापत्तिः । अथ तत्र चक्रादिसमवधानं दण्डस्य साक्षात्समन्वया-
दिति दण्डमात्रजनकतायां विनिगमकमस्तौति वैषम्यसुच्यते तदे-
तद्वक्त्रि-प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यं । न च प्रतिबन्धकाभावस्थ
वक्त्रिविरहकरादावपि सत्त्वात् साक्षात्समवधानमस्त्वेवेति वाच्यम् ।
अधिकरणविशेषनियतप्रतिबन्धकविशेषस्य कारणान्तरे अभाव-
शक्तेऽपि प्रतिबन्धेनाधिकरणविशेषविशेषितप्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य
श्रवण्यवाच्यतया तादृशस्यास्य समवधानं परम्परासमन्वयेनेवेत्यवश्या-
भ्युपगमात् तथाच दृढ़लवदिदमवच्छेदकं अस्तित्वरुचेराह, 'किञ्चेति,
'यस्मिन्निति, कार्यजनक इति शेषः, तेन फलोपधानवत्यां यस्यां

सत्यपि यदभावात्कार्याभावः तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि कार्यायोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वम् । तच्च सहकारि-विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहित-दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यज्ञर्भमव-गम्यैव नियतपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तदवच्छेदकं दण्डत्वमिव । सहकारी तु न तथा । ननु मा भूदर्था-

अत्तौ बत्यामपि यदभावात्कार्याभावः न तदवच्छेदकमित्यर्थः, अतोदाहोपहितवक्त्रावेव प्रतिवन्धकसत्त्वासत्त्वयोः सम्भवेनावच्छेदकलं दण्डदृढ़त्वसत्त्वासत्त्वेनैकत्रेति घटोपहितदण्डदृढ़त्वाभाव एव नेति दृढ़त्वेनैवान्वयात्तुविधानमिति तदवच्छेदकमेवेति भावः । उक्तं एव नियमे विपच्चवाधकमाह, ‘न हीति, तथातिकार्यार्थिनः कारणे-ऽप्रवृत्त्यापातादिति भावः । ‘किन्त्विति इतरसत्त्वे कार्याभावनियम-स्तदवच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते तु दृढ़दण्डत्वस्यानवच्छेदकत्वापाते व्याप्तिरूपनियमयहे दृढ़त्वस्य वर्यत्वादिति भावः । ‘अन्यथेति कार्यायोगेत्यादेः कारणत्वं दृत्यर्थः, दृष्टापत्तावप्रवृत्त्यापत्तिरूपैति समर्तश्च । नचेव दण्डत्वमपि सहकार्यवास्तु नावच्छेदकमित्यत चाह, ‘यस्येति यदि दण्डत्वागहे दण्डहेतुतायहस्तदा तथा गङ्गेतार्फ न चैव, किन्तु तदादायात्यवश्यं तदवच्छेदकमित्यर्थः । न चैव दृढ़त्वं नावच्छेदकं स्यादिति वाच्यम् । चक्रभमिदारा ज्ञानुविधानं दण्ड-

पत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् तथा हि स्थिरो-
ऽवयवौ जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्त-
भावभूतधर्मवान्^(१) जनकत्वात् कुण्ठकुठारात्मीश्वण-
कुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेः दाह्यसंयुक्तवह्निवच्च प्रति-
वन्धकसत्त्वे संयोगादैरजनकदशावर्त्तिवेन तदतिरिक्ता-
रौन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतु-
जन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृतत्वं तथाप्युद्घवविशिष्टा-
यास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् । न
च दृष्टान्तासिद्धिः, तु त्वयाधारत्वेऽपि लोहविशेषघटित-
स्तेति तादृशदण्डस्त्रैव नियतपूर्ववर्त्तिताग्रह इति तदवच्छेदकमतएव
न वैपरीत्यं विवक्षितविवेकेन चक्रभ्रमिजनकलस्त्रैव दार्ढतया
घटकलखाजनकलात् । न चैवमन्यं प्रतीति न्यायेन दण्डखान्यथा-
सिद्धितापत्तिः, अन्यमुदासौनमित्यर्थस्य वक्ष्यमाणलादिति दिक् ।
स्थिरोऽवयवौति मण्डादिसमवधानमाचाधौनाजनकलाव्यवहितकाले
मण्डाद्यसमवहितो वक्तिरित्यर्थः, तादृशविशेषणस्यैर्यस्त्रै प्रत्यक्षगम्य-
त्वार्थस्त्रैव स्थिरोऽवयवौत्युक्तं, अवयवौ योग्य इति यावत्, अन्यथा
वक्तिलस्य परमाणावद्यत्या अवयवौति वर्थं स्थादिति भावः ।

ननु यावद्यनकदशाव्यावृत्तत्वं न मण्डाद्यभावादिनियतकिञ्चिद्व्या-
वृत्तं संयोगस्थापीत्यस्त्रसादाह, ‘यदेति, न चैवं भावभूतपदं वर्थं,
अवस्थानुपत्तिभिगम्यलेन भट्टनये तस्याप्यतीन्द्रियतया तदुपादानात्

(१) अजनकदशाव्यावर्त्तकभावभूतधर्मवानिति ख० ।

कुठारे विलक्षणच्छदाकार्यवलादतौन्द्रियतौक्षणत्व-सिद्धेः । अथवा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूलातौन्द्रियादिष्ठधर्मसमवायौ जनकत्वात् आत्मवत्, अतौन्द्रियत्वच्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्काराविषयत्वं वा, परस्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चक-जन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगाद्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादि-

गुरुनयेऽपि दुरदृष्टभावादेरतौन्द्रियस्य वारणायोपादानमिति भावः । ‘कार्यति कार्यानुकूलतादूषसिद्धये, अतएव कार्यपदं खकार्यपरमत एव च हेतौ जनकत्वमपि तज्जनकत्वमन्यथा अभिचारापातादिति, अतएव चायेऽर्थान्तरशङ्का दाहे कार्य-तद्भावात्, अद्विष्ठपदमदृष्टवदात्मसंयोगेनातौन्द्रियपरमुष्णस्यर्गोर्थान्तर-वारणाय समवायपदमयुक्तक्रमेण मण्णाद्यभाववारणायेति भावः ।

ननु हेत्वादिरन्यतरासिद्धेऽपि प्रसाध्याङ्गकलान्न तु साध्यमपि तथा तत्पतिबन्धनार्थमेवोक्तप्रयावेन अन्यस्यापि तत्पाधकत्वाप्रसिद्धु-साधकतया प्रज्ञततुल्यतादित्युभयसिद्धमतौन्द्रियत्वं विवक्तुमग्रव्यं अन्यतरासिद्धा केषाच्चिदर्थं दूषयति, ‘परखमिति, व्युलामेण सङ्गम-नीयन्नेनाद्यद्वयं न खम्भति शेषं न परम्पतौत्यर्थः, ‘तथापौति, यद्यपि संयोगादिजन्यज्ञानपञ्चकविषयकलमनुगतमख्येव तथापि कृटापेच-यैकाभावस्य लघुलात् तद्वर्भमेव साध्यमुक्तं । ‘उभयेति, यद्यप्येवमुभय-

सिद्धम्, अन्यतरत्वज्ज्ञ तदन्यान्यत्वम् । न चाभावा-

मतसुकं उभयेति यद्यपेव सुभयमतप्रसिद्धावन्यतरगिद्धव्यर्थविशेषणता
तथापि साधे व्यर्थविशेषणतार्थान्तरं हेतुव्यर्थविशेषणताधिकवक्षमिति
प्राचौनमतेन प्रयोगात् । वस्तुतस्तु साधे व्यर्थविशेषणता न दोषः
हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकलाभावस्य गुह-
एष्यवच्छेदके सुग्रहलादधिकरणगौरवस्थादोषलात् लघाविव गुह-
एष्यवधिकरणे सत्यां सामग्र्याभभावयहादन्यथा तथाभृतावच्छेदकला-
भावेऽग्नित्वैते विशेषणे तथाभृतावच्छेदकलयहे व्यभिचारिलापन्ते
हेतौ तु नौलधूमलादि नाधिकरणकोटौ किनु अवच्छेदककोटा-
विति व्यर्थविशेषणता भवत्येव । न च वौजसान्यादुभयमपि दोष-
द्वयनेन विरोधः, अन्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेव गमकतेति भताव-
ष्टमेन तदभिधानात् तत्र हि साध्यवतोऽन्योन्याभावप्रतियोगितथा
साध्यस्थावच्छेदककोटिप्रवेशादुभयगर्भैर्व व्याप्तिरनुभितिहेतुरित्युक्त-
स्मेवत्यन्यत्र प्रखणानुमानादौ सुव्यकं सर्वमिति । नन्यतरत्वं प्रत्येक-
माचनिष्ठमित्यत आह, ‘अन्यतरत्वमिति, तदन्यान्यत्वज्ज्ञ संयोगला-
ज्ज्ञवच्छेदजनकलानाश्रयत्वं, यथाश्रुते संयुक्तसंभवाधादौ संभवाय-
गर्भतया संयोग-संभवायान्यत्वेन पञ्चग्रहणं विश्वेत । किञ्च पूर्व-
वदुभयमतसाधारण्यानुपपत्तिरात्मगनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि
जनकलात् संयोगलादि च विषयविशेषसंयोगलादि वक्तव्यं अन्यथा-
त्वमनःसंयोगस्यापि संयोगलेन जनकतयोक्तविरोधापत्तिः । न च
विषयपर्यन्तविशेषणे संयोगलस्य विशेषत्वपर्यन्तविवक्षा न युक्तेति

तौन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च वह्नौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनावह्यवदात्मसंयोगेन वोत्यत्तेः न चात्मत्वं नित्यत्वं वोपाधिः । स्यशैक्त्वादिभूति द्युगुके साध्याव्यापकत्वात् । यदा पिण्डौ-भूतो वह्निः दाहानुकूलाद्विष्टातौन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वादात्मवत्, न चात्मत्वसुपाधिः, अवह्यत्वस्य

वाच्यम् । मनोगोचरयोगिप्रत्यक्षस्य संयोगजन्यतया मनसोऽतौन्द्रियत्वानुपपत्तेरिति भावः । ‘तस्येति उक्तमाचाल्काराविषयलस्येत्यर्थः, तस्याधिकरणहृपतया संयोगादिप्रत्यासन्त्यैव यहादिति भावः । यदा ‘तस्येत्यनन्तरमतिरिक्तस्येति गेषः, तथाच पूर्ववदेव संयोगादियाज्ञत्वभिति भावः ।

केचिदभावातौन्द्रियत्वमिवनन्तरं दोष इति पदमध्याहरणः, तेनाभावातौन्द्रियत्वेऽपि न कापि चतिरित्यर्थः, ‘तस्यासिद्धेः’ अतौन्द्रियत्वलक्षणामिद्देः, अपि तु प्रकृते अतौन्द्रियपदेनेदं विवक्षितं तेनाभावातौन्द्रियद्वारसमवायपदं साथे उपात्तं अन्यथा खमतेन भट्टनयेभावातौन्द्रियत्वेऽपि न्यायनये तस्यातथालेन तद्वारकसमवायपदगर्भसाधमन्यतरासिद्धुं स्यादिति वदन्ति ।

ननु यदि कार्यसामान्यगर्भं साध्यं तदा स्थितिस्थापकेनार्थान्तराशङ्का दाहलक्षणविशेषकार्यगर्भं तच्छङ्कापि नेति तथैवानुमानमाह, ‘यद्वेति अवह्यत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः, न चाद्विष्टपदेनैव तद्वारित-

दा हानुकूलत्वेनाद्वै साध्याव्यापकत्वात् । अथवा कर-
वह्निसंयोगः कार्यानुकूलातौन्द्रियधर्मसमवायौ जन-
कत्वादात्मवत् द्विषुकवच । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः,
द्विषुकैकत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् । यदा प्रति-
वन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहिते दा हा-
जनको वह्निः जनकदशादृत्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्म-
भून्योऽजनकत्वात् कुण्ठकुठारवत् । यदा तथाभूते
वह्निर्दीहजनकदशादृत्तिदा हानुकूलभावभूतधर्मशून्यः

मिति वाच्यम् । अद्विष्टपदस्याव्याप्त्यवृत्तिलात्मकत्वात् । न चादृष्ट-
त्वाभावेन कार्यलाभावाभावात् तदनुकूलमिति वाच्यम् । अदृष्टस्य
तद्वाप्यतया खखव्यायेतरसमवधाने कार्यभावव्यापकाभावप्रतियो-
गिवलचणकार्यभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितरुपानुकूलत्ववत्सत्त्वा-
दिति भावः । ‘कार्यानुकूलेति खकार्यानुकूलेत्यर्थः । ‘न चात्मत्व-
मिति, दा हजनकत्वरुपपत्रधर्मलाभच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति गेषः ।
अद्वृष्टसाध्यव्यापकमाह, ‘द्रव्यत्वमिति, ‘द्विषुकेति । न च तन्निष्टस्यैक-
त्वादैरनुकूलस्य तौन्द्रियत्वाभावात् तत्र साध्यमेव नास्ति कथमेत-
दिति वाच्यम् । धर्मांशस्याविवक्तित्वेन तस्मवायितस्य च तन्नि-
ष्टस्यसमवायाश्रयत्वात्मकतया समवायद्विषुकमादायैव तत्र साध्यस-
त्वादिति भावः । ननुकूलत्वं यद्यत्वच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिरथ
जगकत्वं तदा ग्रन्थौ तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त दत्युभयसाधारणं तदाह,

दा हाजनकत्वात् दा ह्यासंयुक्तवह्निवत् । अतु कूलत्वच्च
 कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारण-तदवच्चे-
 दकसाधारणं, दृढ़दण्डत्वेन कारणत्वे दृढ़त्वाभावादपि
 कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं विनापि
 उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
 वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् ।
 यदिच सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलभ-
 माचादेव व्याप्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव
 हेतुना साध्ये शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्त-
 दा हानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्त-
 प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनानन्ततादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः द्विती-
 यादितादृशधर्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुभितशक्त्यैव
 जनकत्वाद्युपपत्तेन तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्,
 हन्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यद्वि-
 द्वैश्वरानन्यवत् न शक्त्यानन्यमित्युक्तम्, तद्वोधात्
 कार्यमाचे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वौश्वरत्वेन

‘अनुकूलत्वच्चेति यथाचैतत् तथोक्तं । नन्तु कूलतर्को न प्रयोजकः
 प्रतिकूलतर्काभावसु प्रयोजक एव तथाचानन्ततादृशस्त्रौकार एव
 प्रतिकूल इति प्रवाहोमासु शक्तिसु चिध्यत्वेव्यरुचेर्दाषान्तरमाह,

द्विकर्त्तव्यादिना वा गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः । एवमजनकदशाव्यावृतत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावभू-
तत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य सम-
वायिकारणजन्यत्वेन शक्तिरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला
शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या । एवं सापि सम-
वायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वैकारे शक्त्यन-
वस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्य-

अपि चेति, यद्यपि निमित्तकारणे शक्तिरस्येवेत्यनवस्था तथाये-
काधिकरणकालान्तराशक्तिरूपानिष्टप्रसञ्जनाय समवायिकारणप-
र्यन्तगवेषणं । यद्यपि प्रामाणिकतयैवमनवस्थोद्भूतं शक्यत एव तथा-
यवच्छेदकीभूतशक्तावृत्यन्नायां कार्याशक्तिरूत्यदत एवेति प्राक्
प्राक्शक्तिमत्ते शक्त्युत्तरणक्तिसिद्धिरिति मूलभूतप्रथमानुत्पत्तौ
नैकापि खान्न वा सहजापि स्थादिति मन्तव्यं । एतच्च कार्यशक्तिपत्ते,
यदिच नित्येव शक्तिसदा प्रतिबन्धकवक्त्रेरपि दाहापत्तिः । न
चोद्भूता सा तदा नेति वाच्यम् । उद्भूतत्वमपि नित्यं यदि तदेव
शक्तिस्थलेऽभिषिच्यतां किमन्तर्गडुना नित्यशक्त्वेति ध्येयम् । ननु
भावमात्रकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वं न परोमन्यते समवायस्य
भावकार्यस्थापि तथाभावादित्युक्तयुक्तेः स्थाधादिकलेनातुष्पन्नाह,
‘किञ्चेति, यद्यपि द्वितीयले मानसाधारणमिदं दूषणं तथाष्ट्रजन-
कालगर्भ-तदगर्भाभां कोटिद्वयं विभज्य प्रथमानुमानपदं प्रथमकोव्य-

त्वम् वह्नौ कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुप-
धानम्, तथाच तदनुपधानदशायामपि वह्नौ शक्तिः
कुठारे तैश्चागमिति वाधो वृष्टान्तासिद्धिश्च लौहविशेषा-
णामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमिति नातीन्द्रिय-
तैश्चागमिद्धिः । अग्निमत्तुर्षु बह्विरन्द्रियाप्रत्यक्षत्व-
मुपाधिः तु ल्ययोगक्षेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषक-

नुमानपरत्वेनोभयपरं द्रष्टव्यं । यदा वाधात् तत्र स्फुट एव दोषः
किमन्येनेति तदपहारेणेदं प्रथमपदं । यद्यपि चोद्भूतत्वविशिष्टा-
शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेरिति पूर्वपदे कण्ठकोद्धारः स्फुट एवास्ति
तथापि निव्यानित्यकल्पेन पूर्वकेनोद्भूतत्वे भानाभाव इत्यवृष्टमेन
इदसुक्तमिति भावः । अतीन्द्रियर्गम्भी साध्ये वाधोद्धारं प्रागुक्तं
दूषयति, ‘लौहेति । ननु जातिविशेषोऽपि स्फुट इति कार्य-
विशेषव्यञ्जयतया कार्यविशेषोन्नेयत्वात् शक्तेरकल्प्य एव स इति
विनिगमकाभावः यतस्तदोषसुपेक्ष्य तदनुमानमयिमं, प्रथमाग्निम-
त्तुर्षके दोषान्तरमाह, ‘अग्निमेति, अत्र प्रथमदद्ये चरमे च कार्य-
पदं साध्यस्य यदि वक्षिकार्यपरं तदा स्थितिस्थापकवति पार्चिवे
साध्यासन्त्वेन साध्यापकल्पमस्तौत्यनेनापार्थिवपत्रधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकत्वाभिसन्धानेन वा चतुर्विद्युक्तं, अन्यथा शाखादौ यथाश्रुते
साध्यापकल्पस्य तत्र चिन्धापत्तेरित्यवधेयम् । ननु प्रयोजकत्वेनैव
तु ल्ययोगक्षेमत्वमन्यथा तर्कसन्त्वे चोपाधिसन्देहानवकाशादित्यप्रयो-
जकलस्य प्राक्शब्दतोऽप्युद्भावनेनार्थाचिन्प्रमुनरुक्तमिति तदित्यतु अन्तः

त्वात् । अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-
प्रसिद्धा नान्वय-व्यतिरेकौ । न च जनकत्वाभावस्य शक्ता-
वेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात् । न च गुरुवचनपर-
म्परात् एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, त्वन्ये सिद्धार्थस्या-
प्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसिद्धायां साध्यजनकत्व-व्यति-
रेकयोःप्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः
प्रत्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्गृहीतुमशक्त्वात् । एतेन

दोषान्तरमाह, ‘अपि चेति, ‘अप्रत्यक्षाया इति । न चाप्रत्यक्षतया
प्रत्यक्षतोऽन्यादिर्मा गृह्णतां मानान्तरेणैव गृह्णतामिति वाच्यम् ।
मानान्तरं हि न शब्दः सिद्धार्थानुमानमपि शक्तियाहकानुमानस्य
जनकत्वाभाव एव पर्यवसानात् । न हि जनकत्वाभावमन्तरेण का-
र्यानुकूलातौन्दियाभावानुमानं, जनकत्वसत्त्वे तस्यावश्यकत्वात् । न च
तदनुमानं साध्य-साधनाभावव्याप्तियहमन्तरेण । न च सङ्गाहस्रदुभय-
व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना, तदुभयाभावस्त्र साध्य-साधन एवेति साध्य-
माधनव्याप्तियहे तदभावव्याप्तिधौः तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधौ-
रन्योन्याश्रय इति भावः । एतेन जनकत्वाभाव आकाशपरिमाणादौ
प्रसिद्ध इति यत् केनाषुकं तदपि प्रत्युक्तम् । न हि तदिरहः कापि
प्रत्यच्चे, तस्य खप्रत्यक्षाजनकत्वनियमादित्यतौन्दिय एव वाच्यः
तच्चैवमेवान्योन्याश्रयसत्त्वादिति । ‘एतेन पण्डेति, न च परार्द्धसिद्धा-
पण्डापूर्वयोः खत्वध्वंसजनकत्वादेव नाजनकत्वमिति वाच्यम् । तन्मते
ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तेषां तज्जन्यत्वादिति भावः ।

पण्डापूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता । स्यादेतत् तृणारणि-
मणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम् एकजा-
तौयकार्ये एकजातौयकारणत्वनियमात् । वह्न्यवान्तर-
जातौये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेत् । न ।
वह्निजातौयस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय
कार्यगतवहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारणि-
मणिप्रभववह्निषु अवान्तरजातेरनुपलम्भवाधितत्वाच्च ।
यच्च च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदौप-दाहृदहनादौ वैजा-
त्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वप्रपि नास्ति ।

ननु मा भृत् केवलान्वयितयोक्तानुशासनं शक्तिसाधनं किन्तु
तृणादिस्थलेऽवच्छेदकल्पेन शक्तिसिद्ध्यनन्तरं वक्त्रिनिष्ठदाहादिकारण-
तावच्छेदको धर्मः शक्तिः कारणतावच्छेदकल्पात् तृणनिष्ठतादृश-
धर्मवदित्यनुमानात् शक्तिः सिद्धेदित्यभिसन्धिना तृणादिशक्तिं
साधयति, ‘स्यादेतदिति । ननु तृणादिनिष्ठैका शक्तिस्थादा यदि
सा नित्या अनित्यले गौरववैपरीत्यं नित्यता च न सम्भवत्येव
प्रागुक्तवदित्यखरसादाह, ‘तृणेति, तथाच प्रतिव्यक्तिशक्तिस्थौकारेऽपि
न दोषः प्रामाणिकलाङ्गौरवस्थेति भावः ।

ननु कार्यवैजात्यमेकत्र कारणभेदेन क्लृप्तमित्यत आह,
‘प्रदौपेति, तचानुपलम्भवाध एव नास्तीति भावः । ननु

किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने
तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं कल्पमेवं तत्प्रभव-तत्प्र-
भवेष्वपौति वैजात्यानन्त्यं विजातौयकारणानां विजा-
तौयकार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैकोवृश्चिकः,
बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातौयेषेककार्य-
शक्तिसमवायान्न कार्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावा-
तदभावः क्वायनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातौय-
शक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्नि-
वृश्चिकादावेवमेतत् । निरूपितनियतवज्ञादिकारणक-
धूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्ये-
ऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव
कारणत्वं न तु धूममाचे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं
वज्ञवान्तरजातेर्घवदह्नि-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धू-
मावान्तरजातिग्रहा भविष्यतौत्यप्याशङ्क्येत । बाधकं
विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं
विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थ
बह्नौ जातिविशेष एव कल्पत इति, तन्न, वह्नित्वेन
कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् ।

कारणव्यञ्जैव जातिः कार्यं इत्यरुचेदैषान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

यथा चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां दृण-फूल्कारयोः परस्पर-
सहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि परस्परसहकारित्वेन
वज्ञनुकूलत्वं तथैव कार्यदर्शनात् । एवं दृणारणि-
मणि-फूल्कार-निर्मन्त्यन-तरणिकिरणानां वज्ञनुकूल-
शक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूल्कारेण दृणादैव निर्मन्त्यने-
नारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवाग्नुगत्पत्तिर्न
तु मणि-फूल्कारादिभ्यः, मणि-फूल्कारशक्त्योः परस्पर-
सहकारित्वविरहात् ।

यत्तु दृण-फूल्कारादिस्तोमत्त्वये विशिष्टे शक्तिरिति,
तत्त्व, दृणत्वेन यहौतकारणताभज्ञप्रसज्जादिति उच्यते,
दृणारणि-मणि-फूल्कारादिव्यक्तीनामानन्देन प्रतिव्य-

‘तथैव तच्छक्त्योरपीति । नन्देककार्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां
परस्परसम्बलनं कार्यजनने तत्त्वं तथाच वक्तिलावच्छिन्नं प्रति
कार्यजनकतावच्छेदिका या शक्तिस्तदवच्छिन्नसम्बलनं दृण-फूल्कार-
दृणारणेरेव परिणमति नैव सकारिनियमः स हि फलविरोधेन
निर्वहति स च कार्यतावच्छेदकभेद इति सहकारिनियमादैव
कार्यवैजात्यं । नन्देकशक्तिमत्त्वं जनकस्येति, सैव, दृणादौनां वक्ति-
लावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूल्कारादौनां दृणजन्यवक्तिलावच्छि-
न्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धि-सहकारिनियमयोद्योरप्यु-
पपत्तेरिति भावः ।

एकदेशिमतं निरस्यति, ‘यत्त्विति, ‘प्रतिव्यक्तीति । ननु नित्यता-

क्रिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवम् तावद-
नन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्निव्यक्तिषु जातिकल्पने खाधव-
मिति तदेव कल्पते । न च जातौ योग्यानुपलब्धि-
बाधः, गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरौपन्नौलत्व-कपि-
लत्वव्यञ्जितैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तुणजन्यनाना-
वह्निव्यक्तिषु तुणजन्यत्वञ्जानानन्तरं मणिजन्यव्या-
वत्तानुगतवुद्दिरस्ति जातिविषया । दृणजन्यत्वेनोपा-
धिना सेति चेत् । न । बाधकं विनानुगतवुद्देस्तद्यञ्ज-
जातिविषयत्वनियमात् ।

पचे न गौरवमिदमिति नित्यैव सारु । न च प्रतिवन्धेऽपि
दृणाद्वाहापत्त्याऽनित्यत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । दृणकारणतामुप-
जीव्य प्रतिवन्धकल्पनेत्युपजीव्यप्रथमकृप्तनित्यशक्तौ सत्यामपि प्रति-
वन्धे फलादर्शनेन तद्वतोद्भूतत्वादिकल्पनात् । न ह्युत्तरकालौनोप-
जीवकानित्यधर्मान्तरकल्पनयैवान्यथासिद्धिरूपजीव्यां प्रथमकृप्तां श-
क्तिमपवदतीति । मैवम् । शक्तिर्हृपजीव्या प्रतिवन्धककल्पने न तु
तच्चित्यत्वमपि, तत्कल्पनां विनापि प्रतिवन्धादिकल्पनादिति
भावः । 'जातौति, न च कारण एवैका जातिः कल्पतामिति
वाच्यम् । शिलालादिना सङ्करप्रसङ्गात् इति भावः । उक्तयुक्त्या
प्रभाणान्तरवलादेवातिरिक्तजातिसिद्धौ तदवच्छेदकल्पनात् तद-
नृत्तौ च मणिजन्यव्यादृत्तफूल्कारजन्यत्वलक्षणानुगतवुद्दिरित्यर्थः,
'बाधकमिति, फूल्कारस्य वक्तिलावच्छिन्नं प्रत्येव जनकले प्रागुक्त-

न च गोमय-वृश्चिकप्रभवृश्चिकपरम्परायामननु-
गतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिकप्रभवृश्चिकेषु वृश्चि-
कप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च दाहस्पर्शवान-
वयवस्तुत्संयोगः सेवनादिश्च कारणाणि । न च दृणा-
दिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीमादा-

युक्त्या मणिसमवधानेऽपि कार्यापत्तिः दृणजन्यत्वेन जनकत्वे गौरव-
मेवेति फूल्कारजन्यतायाहकमेव लाघवसहकृतमवान्तरजातिं कल्य-
यति सैव फूल्कारजन्यतावच्छेदिका दृणजन्यतावच्छेदकत्वेन कृप्तानु-
गतधौकारणं न दृक्तोपाधेरुक्तलाघवेन जातेरावश्यकतया उपाधे-
स्त्वात्तौतावतन्त्रत्वादिति भावः । एतेनेदमपि निरस्तं कार्यताव-
च्छेदकाननुगमस्यादोषतया तत्तदक्षिलमेवावच्छेदकमस्तु किमनु-
गमेनोपाधिना जात्या वेति लाघववलादेव वाधकाभावेन काला-
न्तरजातिसत्त्वाच्च । अतएव तत्तद्व्यध्वंसादौ कार्येनुगतसमवा-
व्यादिनाश्वजन्ये तत्तद्व्यक्तिलमेवावच्छेदकमिति सिद्धान्तसत्त्वावान्तर-
जातिर्भवति । तदयं संचिन्पत्विभागो यत्र जातिः प्रभिता यत्र वा
लाघवेन कल्यमानायां वाधकाभावसत्त्वोभयत्रावान्तरजातिरवच्छेदिका अन्यत्राननुगतो धर्म दृत्यवधेयं । 'गोमयजन्येति, कार्यवैजा-
त्येन विजातौयकारणकल्पनं न तु कारणवैजात्येन विजातौयकार्य-
कल्पनमिति भावः । न हि वक्तिमात्रस्याकस्मिकलं, प्रागुक्तं तदु-
द्धरति, 'वक्तिमात्र दृति, दृणरूपादौ प्रसिद्धं तदभावश्च मणिजन्ये
सुग्रह दृति तदवच्छेदेन मणिजन्यत्वं याह्वामिति हेत्वन्तरमाह,

थैव सामान्यसामग्रा जनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतर-
कल्पनं तद्ग्रहश्च नान्य-व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् ।
अथारणि-मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्नि-
व्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तच्चैव
स्तोमे तदितरसकलहेतुसमवधाने^(१) तृणान्वयेऽवश्यं
वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यादृत्तेन तृणा-
दिकारणताग्रह इति चेत् । न । तृणं विनापि वह्नि-
रिति ज्ञाने सति वह्निनियतपर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहौतुमण्यवदत्वात् तृणाजन्ये वह्नौ अर्थाः कारणत्व-
ग्रह इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणाजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याग्रहात् वह्निभाचस्यैव तदजन्यत्वाच्च ।
न च मण्यजन्यत्वेन तृणाजन्यत्वग्रहः, अन्योऽन्याश-
यात् । यन्तु यत्र कारणताग्राहकं लालित तच व्यभि-

‘वह्नीति, व्यभिचारेण तृणाजन्यत्वं याद्यमिति वक्तिलावच्छिन्नं प्रत्येव
मणिजन्यत्वग्रहो वाच्यः स च न सम्भवति व्यभिचारादेवेति भावः ।

ननु तृणस्य विशेषं प्रति न व्यभिचार इति विशेषमाशङ्क्यं
तन्निषेधति, ‘न चेति ।

(१) तदितरहेतुसकलसमवधान इति ख० ।

चारस्तद्वहपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्व-
वर्त्तित्वाभावग्रहे तद्वहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां
भावज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तयाहकैर्वह्निष्ठ-
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवच्चं दृणस्य दृ-
णनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवच्चं वह्ने-
र्वा अकार्याकारणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते न तु
दृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तज्जोभयथापि
सम्भवति वह्नित्वेन कार्यतया तदनुकूलशक्तियोगित्वेन
च ११ दृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजाति-

‘उक्तेति, अन्यय-व्यतिरेकौ द्वौ नियतान्ययस्यैकद्विति चिलाद्व-
वद्वचननिर्देशः । ‘अकार्याकारणेति कार्य-कारणभाव-इत्यर्थः ।
न च उक्तव्यभिचारज्ञाने जाते कथमव्यभिचाररूपनियमगम्भ-
हेतुतायह द्विति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकतया दृणत्वावच्छिन्नस्य वक्षिजन्यत्वावच्छिन्नहेतुतामायाति
वक्षिलाश्रये दृणत्वाश्रयव्यभिचारायहणात् दृणं वक्षिजनकमिति
तदाश्रययोर्हेतु-हेतुमङ्गावयहसु स्थादेव गङ्गास्थानं विना अश्वमे-
धात्वर्ग द्विति जानतः “स्वर्गजनकं गङ्गास्थानमिति श्रुतिवाक्य-
जन्यज्ञानवतः, अत एवाह न दृणत्वेन हेतुत्वं वक्षिलेन कार्यत्वं

(१) तदनुकूलशक्तिमन्त्वेनेति ख० ।

विशेषेण कार्यतया वा तत्र विनिगमकमुक्तमेव ।
 अथ तुणारणि-मणीनामभावचये न कार्यं अभाव-
 चयाभावे कार्यमिति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामभाव-
 चयाभावत्वेन तुणादीनां कारणत्वमिति न व्यभि-
 चारः अभावाभावस्य^(१) भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत्,
 अभावचयाभावः किं तुणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव^(२)
 उत तुणादिप्रत्येकमेव, आद्येभावस्य कारणत्वमिति

वेत्यन्यथा कार्य-कारणभावायहेण हेतुलं कार्यत्वं वेति सामान्यत-
 एव प्रतिषेधेत । न चोक्तज्ञानस्य हेतु-हेतुमङ्गावविषयत्वं अनुभव-
 विरुद्धमिति वाच्यम् । त्वणिष्ठकारणतानिरुपितकार्यताश्रयत्वादे-
 रेव कार्यकारणभावतात् । न च कार्यतावच्छेदकलज्ञानं कार्य-
 तावद्विषयमेव नेति वाच्यम् । तदवच्छेदकलस्य तदाश्रयमात्रवृत्ति-
 लार्थकत्वात् कार्यतावच्छेदकलविषयले कर्यताश्रयत्वविषयत्वनिय-
 मात् । न चैव त्वणिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्णत-
 इत्येव क्रियतां, अग्रिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतोऽवच्छेदकलयहं
 विनानुपपत्तेः सामान्यतोदृष्टावतारे स्त्रेव परिशेषावतारादिति
 भावः । ‘किं त्वणादीति अभावचयप्रतियोगिकव्यासज्यवृत्तिप्रति-

(१) अभावाभावत्वस्येति ख० ।

(२) किं त्वणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्येक एवेति ख० ।

किमायातं तृणादिकारणत्वे । द्वितीये तृणस्य नारणि-
मण्यभावाभावत्वं तदुभयत्वापत्तेः । एतेनाभावत्वे न
कार्यं तदभावे कार्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तृणादि-
प्रत्येकस्य कारणत्वव्रह्म इति परास्तम् । स्यादेतत्, मा
भूत्सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथाहि ब्रौह्मीन्
प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः
प्रोक्षणजन्मोऽस्तीत्युभयवादिसिद्धम् । स ब्रौह्मिसम-
वेतो न वेति संशये ब्रौह्मिनिष्ठ एव वाच्यः कथ-
मन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ

योगिताक इत्यर्थः, 'नारणीति सकलसाधारणैकानुगतधर्मभावात्
प्रत्येकपर्यवसाने स एव दोषः इत्यर्थः, पूर्वमन्वयव्यतिरेकावच्छेदक-
धर्मेणैव तेनैकत्वमित्युक्तं इदानीन्ननरूपेणाच्याद्यनुविधानं कार-
णतादृशत्वादिनेति विशेष इति भावः । वस्तुतस्वेवमनुगतधर्मेण
जनकले फूल्कारेण तृणादिरेवेत्यादिसहकारिनियमानुपपत्तिः अत्र-
न्यजातीयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकसमवधानैव फलोत्पत्तिः । न च
तृणजन्मवक्त्रौ फूल्कारो जनक इति वाच्यम् । गौरवेण जातौ
सम्भवन्यासुपाधेरनवच्छेदकत्वात् । तस्यात् फलविरोधमन्तरेण सह-
कारिनियमानुपपत्तिः स एव तृणादीनामन्योन्यविजातीयं जनकत्व-
माच्चिपति तत्र जनकवैजात्यमिति नेच्छानुगतं हेतुतावच्छेदकं ।
अत एव तृणाद्यन्यान्यत्वेनाथ्यनुगतेन जनकत्वमपालमिति सङ्केपः ।
उभयसिद्धतामेव व्यवस्थापयति, 'कथमिति, तदेवासिद्धमित्याशङ्कते,

विनियोगः, न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव ब्रौह्मिषु
विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् । ननु कथं प्रोक्षित-
स्यैवावघातादावन्वयः “ब्रौह्मीनवहन्तीति श्रुतेस्तन्मा-
त्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ “ब्रौह्मिर्यजेत्” “ब्रौह्मीन्
प्रोक्षति” “ब्रौह्मीनवहन्ति” “पुरोडाशैर्यजेतेत्यच-
यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतब्रौह्मीणामवयवा-
नुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तब्रौह्मिणां
तथावघाते ब्रौह्माकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बा-
धकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्,
अत्क्रिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात्,
अन्यथा ग्रकरणादिसन्निहितत्वागे तदन्यसन्निधिक-
रूपने गौरवमिति चेत् । न । तर्हेकस्य द्वयं यत्र
प्रोक्षणं तचावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे यत्र रूपं
तत्र रस इतिवत्, तथाच प्रोक्षणस्य शब्देन काला-
नन्विति, ननु प्रोक्षिता इत्यत्र प्रोक्षणधंसस्य प्रतीतेः किं प्रोक्षण-
धंसजनकतायां तात्पर्यमथवा पूर्ववर्त्तिता प्रोक्षणस्येति सन्देहे विनि-
गमकमनुमानमाह, ‘प्रोक्षणस्येति । न च धंसहेतुतावादिनस्तदर्थमुपा-
दीयमानलभसिद्धमिति वाच्यम् । तदर्थमुपादीयमानलेन विधीय-
मानलस्य विवक्षितत्वात् उपादानपदस्य विधिवचनत्वात् तथाच
तत्कथन्ताप्रवृत्तिविधिप्रतिपाद्यतादिति पर्यवसितं । अस्ति च “ब्रौह्मि-
र्यजेतेति श्रुत्यनन्तरं कथमेतदित्याकाङ्क्षायामवहन्तीतितत्कथ-

न्तरकार्यजनकत्वाबोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमति-
श्यकल्पनम् । “प्रोक्षिता ब्रौहयोऽवघाताय कल्पने”
इति वाक्यशेषात्मोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणताबोध-
इति चेत्, अत्थु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यच
भूते क्तानुशासनादौतप्रोक्षणे ब्रौहाववघातान्वयः,
तथाचावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणनि-
ति । मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकम् प्रमाणतस्तद्द-
र्थमुपादौयमानत्वात् अवघाते ब्रौहिवत् । न चासि-
द्धिः, अप्रोक्षितेऽवघातभावाद्वश्यमवघातार्थं प्रोक्ष-
णोपादानात् । न च व्यापारं विना तथा सम्भवति ।
न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः, प्रतियोगिनोऽहेतु-
त्वापातात् । अन्यथा यागादावपि^(१) तथा स्यात् ।
फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावा-
देव भविष्यति । न च प्रोक्षणोपलक्षिता ब्रौहयस्तथा,

न्तायां प्रोक्षणविधिप्रवृत्तिस्थाहौदमेव विनिगमकं वाक्यशेषस्य
पूर्वभावबोधन इति भावः । वस्तुतस्तु प्रोक्षतौतिविधिना प्रोक्ष-
हेतुताप्रतीतेः वाक्यशेषादपि तद्देतुत्वं प्रतीयते न धंसत्येति न
हेत्वसिद्धिरिति भावः । ‘प्रतियोगिन इति, यथा चैतत्तथा वक्ष्यते ।

(१) यागादेवपौति ख० ।

निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात्, कुरुणा क्षेचमि-
त्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्तक्षेचव्यवहारजनकत्वं न
तु कुरोः । अन्यथा यागोपलक्षितो यज्ज्वैव स्वर्गं फलि-
व्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तवि-
शेषगुणजन्यम् जन्यत्वे सति तद्वोगसाधनत्वात् तन्नि-
र्मितश्रवदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयेरदृष्टजनकत्वा-
भिमतैर्ज्ञानेच्छा-प्रयत्नैः सिद्धसाधनात्, तस्मात्प्रोक्षणा-
दया भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभावि-
कार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादौयमानत्वात् याग-
चिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमानाधि-
करण इति ब्रौहिनिष्ठ एव तेन तत्समवहितत्वं ब्रौहेः
साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च ब्रौहिणा साक्षात्सम्ब-

‘आदेति प्रायेणाव्यवहितकालवृत्तौत्यर्थः, ‘भोगेति । यद्यपि ज्ञानज-
नकलखैव सामर्थ्यं वर्थविशेषणता तथापि कश्चिद्दुखौ कश्चिद्दुःखौ-
त्यादिवैचित्यानुपपत्तिरदृष्टं विनेति तर्कसूचनाय विशेषणोपादानं,
तन्निर्मितेत्युपलच्छं तद्वोगसाधनेत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यं, अन्यथा
साधनवैकल्यापत्तेरिति । ‘भावभूतमिति, अत्रातिशययाहकमेवोक्त-
युक्तवष्टमेन भावभूते पर्यवस्थति । यद्वा तथैव साध्यं कर्त्तव्यं यथाच न
साध्ये वर्थविशेषणता तथोक्तमधस्तादिति । ‘फलेति फलोपपादकस्य
फलसमानाधिकरणैचित्यादित्यर्थः । ननु लाघवं न विनिगमकं

न्याभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षात् ब्रौहि
 समहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते
 स वाधकं विना तज्ञतमेव तदनुकूलमतिशयं जन-
 यति यथा याग-चिकित्से । अथ प्रोक्षणं पुरुषसम-
 वेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति
 विहितत्वात् यागवत् अन्यथा विधिविरोधादिति
 चेत् । न । क्षणि-चिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयो-
 जकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । स च प्रति-
 ब्रौहि नानैव । न चैवमेकब्रौहिनाश्चे फलानुद्यस्ता-
 वत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम् । संस्कारत्वेन प्रयो-
 जकत्वे किञ्चित्समवधानेऽपि दण्डादिवल्कार्यसम्भात् ।
 अस्तु वा सकलब्रौहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रौहि-
 नाश्चे तन्नाशापत्तिः, किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव

उभयपक्षसत्त्वात् यथा फलसामानाधिकरणे ग्रन्थौ लाघवं तथैकत्वे-
 नापूर्वं दत्यखरसादाह, ‘किञ्चेति, प्रोक्षणं ब्रौहिसमवेतातिशयजनकं
 तन्निष्ठफलान्विततया क्रियमाणलादित्यवष्टमेन शक्तिसाधकस्तु
 वत्त्वादिति भावः । उक्तानुमाने सत्त्वतिपक्षं शङ्कते, ‘अथेति, ‘व्यभि-
 चारादिति तथाचासत्त्वतिपक्षितमुक्तानुमानमेव विनिगमकमित्यर्थः,
 सामानाधिकरणलाघवानादरे विनिगमनार्थीपन्थस्तानुमानमेवाप्र-
 योजकमिति लाघवमेव विनिगमकं वाच्यं तचैकत्वपक्षे सामानाधि-

कार्यानाशकत्वादिति । उच्चते । अतिशयग्राहक-
मानाल्लाघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना
पुरुषनिष्ठश्च तथा हि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे
सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग-
तदङ्गत्वं दृष्ट्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न
वाऽप्रयोजकत्वम् । याग-दान-होमादि-तदङ्गानामपूर्व-
जनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यज-
नकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्यस्याननुगमात् ।
न च यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते स वाधकं विना

करण्खस्यापि तावन्निष्ठनानावेन गुरुत्वात् अनुमानान्तरोपष्टभावे-
त्यभिसन्धायापूर्वं साधयति । अतीतप्रकारार्थमनुमानमाह, ‘अपू-
र्वति, ‘अपूर्वजनकं’ अवघातानुकूलापूर्वजनकमित्यर्थः, तेन निय-
भापूर्वजनकतायास्तेनाभ्युपगमात् सिद्धसाधनमिति भावः । ‘दृष्टेति
व्याप्तिः, दृष्टद्वाराभावे कालान्तरभावि यत्कार्यानुकूलतया यदि-
हितं तत्तदकूलापूर्वजनकमिति सामान्यमुखी द्रष्टव्या, अर्थसु ‘दृष्ट-
द्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीति, प्रायस्त्विते व्यभि-
चारवारणाय ‘कालान्तरेत्यादि । न चैव ‘विहितत्वादित्यधिकं,
साधनिष्ठापूर्वपदस्य धर्मपरतया निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय
तदुपादानादिति । ‘कृष्टादाविति, यद्यपि विहितत्वाभावेनैव न तत्र
व्यभिचारः तथापि प्रत्येकवर्णपायविभागविधिना वैश्यस्य क्षविवि-

तज्जतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुवध-
मुहिष्य प्रवर्त्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बा-
धकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र
भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति नियमः, हविस्था-
गादिभिर्व्यभिचारात् । ननु प्रोक्षितब्रौहिणा अहृष्टस्य
जनितत्वादर्हिष इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात्

धानात् विहितपदस्य वलवदनिष्टाजनकपरत्वादा क्षव्यादौ विहि-
तत्वगम्भेतुगमनं इष्टव्यं । ‘नियम इति, तथाच तदवष्टमात् प्रोक्षणं
ब्रौहिनिष्टातिशयजनकं ब्रौहिनिष्टकालान्तरभादिफलार्थितया क्रिय-
माणलादित्यनुमानात् सत्रतिपच इति भावः । ‘शत्रुवधमिति, एतच्च
तन्मते अस्त्रन्मते फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रय एव कल्पयत इत्यये
वक्ष्यमाणयुक्त्या गयाश्राद्धापूर्वस्य पितरौव श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्टलमेव,
अत एव पञ्चमटीकापि इममर्थं चिद्धवदाह, परमतेऽपूर्वं वाच्यं अतो
विधिप्रत्ययवाच्यस्य कार्यस्य कर्चन्विततयैव प्रतीतेः क्षतिसमानाधि-
करणमेवापूर्वं, न हि स्वर्गकामो अजेतेत्यत्र यागविषयकं कार्यमि-
त्यन्वये कर्त्तर्याख्यातवाच्यसङ्खान्वयः, भावनाच्यन्वैव तदन्वयादिति,
स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव सर्वत्रान्वय इत्यस्यापूर्वाश्रयत्व-
मयेऽपि दुष्कर्त्त्वमिति तन्मतेनेदस्त्रकं, अस्त्रन्मते दोषमाह, ‘विपच-
इति । न च फलसामानाधिकरणलाघवमेव विपचवाधकमिति वाच्यं ।
नानात्मगौरवेण तज्जाघवानादरत्वस्त्रोक्तवादिति भावः । ‘यदुद्देशेनेति
या क्रिया यदिष्या तन्निष्टफलानुकूलातिशयजननीत्यर्थः । ‘वर्हिष-

विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादैयेताविशेषात् । न । “ब्रौह्मीनवहन्तीत्य-
चोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव ब्रौहेरन्वयात् विशेदुर्लङ्घा-
त्वात् यथा वर्हिंस्तृणोति वर्हिषि हविरासादयतीत्यत्र ।
यद्वा विचित्राः संस्काराः केचिद्दुहेश्यसहकारिण एवा-
यिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुहिश्य
प्रयुक्तः^(१) तद्देशं एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा
प्रोक्षणसंस्कारा अपि उहेश्यब्रौहिसहकृता एवायिम-
कार्यकर्त्तरः । यथा कारीरौजनितसंस्काराधारपुरुष-
संयोगाज्जलमुचामहृषसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्या-
द्वष्टवदात्मसंयोगात् ब्रौह्मणामुत्तरक्रियाविशेषाः कर्त्त-
कर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव आगमिकत्वात्
चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुते-
र्व्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्म-
नाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्तनवच्च । किञ्च प्रोक्ष-

द्वेति वर्हिर्यागस्येत्यर्थः, यद्वा वर्हिषो याग द्वेति व्यतिरेकदृष्टान्तः, तेन यथा वर्हिंस्तृणोति वर्हिषि हविरासादयतीतिशब्दवल्लात् तत्र
विनियुक्तस्यापि विनियोगः तथात्र न मुनरूपयोगः स्यादिति
भावः । ‘तज्जातीयेति, अनाकाङ्क्षाया अविशेषादिति भावः । ‘उक्तेति

(१) प्रवृत्त इति ख० ।

णजन्यातिशयो व्रौहिनिष्ठो न नाना आत्मवृत्तेरेक-
स्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नायेकः, एकदित्ता-
अयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रय-
माचनाशस्य जनकत्वादेव व्रौहिनाशेन तन्नाशादपर-
प्रोक्षितव्रौहौणमनन्वयापत्तेः । अथ “व्रौहिन् प्रोक्ष-
तीतौप्सितदितौयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं व्रौ-
हेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य व्रौहिवृत्तिलम्, साक्षात्-
सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत् । न । धात्वर्थतावच्छेद-
कसंयोगेन व्रौहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न-
श्व व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथाच कथं प्रोक्षणैकदे-
शस्य प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति वाच्यम् । संयोगस्यो-
पलक्षणत्वेनापद्वर्थत्वात् अन्यथा ग्रामं गच्छतौत्यादै

व्यक्तिवचनान्यायेनेत्यर्थः, ‘संयोगस्येति । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्वापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यज-गम्योः पर्यायतापत्तिरवच्छेदकौभूतयोः फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्विर्थप्रवेशे स्पन्दमात्रस्याविशिष्टस्योभवधात्वर्थत्वात् कर्ममात्रस्यैवोभयजनकत्वेन पतनादिवदवान्तरजातिमादाय अर्थभेदस्य दुरुपपादलादिति । नैवं । व्यापारे उपलक्षणैभूतस्यापि फलस्य ग्रन्तीतिविशेषणत्वादिष्टसाधनत्वविधिपते क्रियोपलक्षणस्यापि दृष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत् तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा फलविशिष्टव्यापारधौः गव्यादपरथा फलोपलक्षित-

का गतिः, का वा सक्तून् प्रोक्षतौत्यादै तत्र धेय श-
क्त्यभावात् । किञ्च घटं साक्षात्करोतौत्यादै क्रिया-
जन्यसंस्कारादौनां घटादृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूप-
सम्बन्धेन घटादृत्तित्वम् वह्निमनुमिनोतौत्यादिवत् ।
प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि
तथात्तु । अथ प्रतिमादै प्रतिष्ठाजन्यं न यजमाना-
दृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात्
तत्सच्चेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं
प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभज्ञापत्तेश्च । त-
स्मात्प्रतिष्ठाजन्या अस्तुश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादि-
निष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रति-
मादौ देवतासन्निधिरहस्तार-ममकाररूपः क्रियते स्व-
सादृश्यदर्शिनश्चिचादौ इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कार-

व्यापारधीरित्युभयथापि फलांशेऽपि शक्तेः क प्रतीतविषयो येन
पर्यायता विशेषणले प्रकृते कर्मतानुपपत्तेः कृष्णलं अपयेदित्यन्न
फलविशिष्टधार्थवाधादिध्यनुपपत्तेश्चानुगतिकर्तयोपलक्षणपत्रं आ-
श्रीयते न लन्यः कुतोऽपीति दिग्गिति भावः । ननु प्राप्य-संस्कार्यक-
र्मणोरेवमविशेषे कर्मचातुर्विध्यं विस्थेतेत्यरुचेः संस्काररूपफलभा-
गितयैव कर्मलभित्याह, 'किञ्चेति, 'प्रयोगेति संस्काराभाव उपेचा-

सत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतन-
देवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्प-
र्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति
विधिवलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राच्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तवाधेयशक्तिवद्पूर्वान्तरं
जन्यते तद्दृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्य-
स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन
प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थक्तानुशा-
सनादतौतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाध्वंसः
प्रतिष्ठाकालौनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादि-
कालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-
ज्ञानेऽपि तथाच प्रयोगादिति भावः । ‘प्रतिष्ठाकालौनेति, न चा-
स्पृश्यस्पर्शकालौनप्रतिष्ठयापि पूज्यत्वापत्तिः, तत्र कर्मवैगुणेन प्रति-
ष्ठाया एवासत्त्वात् । न चानाद्यनन्तर्भावो गौरवं यावन्तोऽस्पृश्या-
स्पर्शाभावस्त्वावदभावसहितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाचं ।
तावदभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुले तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति
ध्रुवं, तथाचानाद्यनन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति वह्नां ज-
नकले गौरवमित्यल्पजनकत्वाधवेन शादिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदो-
पादानात् यत्र ह्येकस्या एव व्यक्तेजनकत्वमुभावेवावच्छेदकाभ्यां

वेऽत्यन्ताभावश्च क्वचित्^(१) । कामिनीचरणाद्यातदेह-
हदादिभिरश्चाकपुष्पोत्कर्पदर्शनादपि नाधेयशक्तिसि-
द्धिः समयविशेषावच्छन्नचरणदेहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिद्याकृष्टभागान्तरज-
नितद्वक्षादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्पाद्युक्तर्प-
द्वद्वक्षावयवोपचयावश्यम्भावेन द्वक्षभेदावश्यकत्वात् ।
नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धि-
रूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानका-
र्त्तौनास्पृश्यस्यर्पदिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभाव-
सहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः सं-
भार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयः पल्लवादावयि समयविशेषावच्छ-
न्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तमन्तर्हे-

म् विशेषण-निर्विशेषणाभ्यां तत्रोपन्यस्तक्रमेण^(२) सविशेषणे गौरवं
त्र विशेषणपसारादत्यन्तानां व्यक्तौनां जनकत्वं तत्र तद्वावर्त्तनार्थं
विशेषणपरियह एव लाघवादत एव संसर्गत्वयुक्तमिति खस्यमिति
भावः । ‘क्वचिदिति यत्र कदाच्यस्तुश्वस्यर्गो जात एवेत्यर्थः । न चैव

(१) क्वचित् क्वचिदिति ख० ।

(२) उपन्यस्तरूपेणेति क० ।

वतासन्निधिरेव वा । कलमवौजादीनामापरमाण्ड-
न्तभङ्गे तत्र चावान्तरजातेरभावे नियतकलमजाती-
यादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव कार्यवृत्ति-
रूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमाणु पा-
कजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथा हि कलमवौजं यवा-
देर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणुवोऽपि पाकजैरेव ।
एवं माघकर्षणादिजनितात्परमाणुपाकपरम्पराविशे-
षादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेका-
दये व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातत्प-
लविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपभो-
गात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र
च तोय-तेजोवायुषु न पाकजे विशेषः तत्रोद्भवानु-
द्भव-द्रवत्व-कठिनत्वादयो विशेषास्तदुपनायकाद्वृष्टि-

प्रतियोग्यप्रतीतिस्त्वत्प्रतिमाप्रतियोगिकासृश्वस्यर्गमावादिति वाच्यं ।
प्रतिमाया अभावविशेषणं न तु प्रतियोगिविशेषणलादिति भावः ।
'परमाणुपाकजेति, न च विशेषो यदि अक्रिक्षतः तदातिप्रसङ्गः
सामग्र्यवैचित्रे जातिकृतस्त्वसम्भावित इति वाच्यं । कलमध्वंसादि-
रूपकारणभेदेनैव कारणवैजात्येन जातिकृतस्यैव सम्भवादिति भावः ।
'उद्भवेति, अत्र यद्युद्भूतादेवोद्भूत इति सिद्धान्तस्तदाऽयं अतद्गुण-
संविज्ञानवज्ज्ञब्रीहिरित्यवधेयं । न तयोरुद्भूतादेवोद्भूतमिति सम्भक्

शेषादेव । तुलादौ चाधिवासनादिपूर्वकतुलारोहण-
सामग्रौ तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनध-
र्माधर्मफले जय-भज्जौ जनयति । यदा अहं निष्पापः
पापवाचेति तुलाधिरूढाभिश्वस्तज्ञानविशेषसहिता सा
तथा, तदाहुः, “तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्वैवान्तर-
पूरुषः”^(१) इति । अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धशुद्धौ अपेक्ष्य

कथमन्यथानुद्धृतादनुद्धृतानुपत्तिनियमः कार्यसाजात्ये कारणसा-
जात्यकल्पना च स्थात् अदृष्टनिभित्तिकले द्रव्यस्थानुपपत्तेरिति । ननु
वित्यमप्यसङ्गतमाद्योसुलादिसामग्र्याः चणिकले कालान्तरभावि-
जयादिजनकलानुपपत्तिरन्ते ज्ञापिकायाः सामग्र्या अपूर्वजनकले
मानाभाव इत्यखरसादाह, ‘यदेति, सन्निधिश्वानेन विधिना तुला-
रूढोऽयं निष्पाप इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कार इत्यवधेयं । न च संस्कार-
श्वैर्यादन्यदापि तुलारोहेण जयाद्यापत्तिः, फलबलकल्पयतयाऽन्यदा
तत्संस्कारनाशस्थापि कल्पनादिति । ‘स्वेति, यत्र यत्र कार्यस्थ घटादे-
रभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति कालिक्यां सामग्रीकाले व्यभि-
चारात्, एवं दण्डसन्त्वेऽपि चक्राद्यभावेन घटाभावे व्यभिचारात् कथं
व्यापकतेति व्यभिचारवारणाय कार्यभावं विशिनष्टि, ‘स्वेतरसकल-
सम्पत्ताविति, तेन दण्डेतरसकलसम्पत्तौ सत्यां यत्र घटाभावस्तत्र

(१) स्वश्वैवान्तरपूरुष इति ख० ।

तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याच्च जय-पराजयै, स-
त्यासत्यप्रतिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येषानिष्टफलत्वेना-
र्थते। विधि-निषेधात् “अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजय-
कामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्”
इति श्रुतेरुन्नयनात्। यदा तया देवतासन्निधिः क्रियते
तात्त्वं कर्मातुरूपं लिङ्गमभिव्यज्ञयन्ति । कस्तर्हि
शक्तिपदार्थः^(१) कारणत्वम् तत्त्वं स्वस्वयाप्येतरस-

दण्डाभाव इति न व्यभिचारः, तावति कृते चाप्रसिद्धिः दण्डेतर-
सकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादौनां सम्पत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरत-
उक्तं ‘खव्यायेति, तथाच चक्रभ्रम्यादौनां दण्डव्यायतया तदितर-
कालौनकार्यभावं प्रति व्यापकलमस्येव दण्डाभावस्य, व्यायतत्त्वं
खप्रागभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं, व्यापकलव्युत्तु कालिकमिति
भावः। अत्र वदन्ति खेतरपदस्य खेतरतत्कारणपरत्वं वा, खेतरमात्र-
परत्वं वा, आद्ये आत्माश्रयत्वं, अन्तेऽसम्भवः घटाद्युत्पत्तौ वेमाद्यसम-
वधानात्। किञ्च यत्र खमप्यस्ति तत्र खेतरसमवधानमप्यस्तौति तत्र
कार्यभावाप्रसिद्धिः। न च खेतरसमवधानेन खासमवधानं विवक्षितं,
अजनकसाधारणात्। न हि यत्र खाभावे कार्यभावः तत्र न
खाभाव इति सम्भवति, तथाच वेनोऽपि घटं प्रति हेतुतापातः। अपि
च कुलालपितुरप्येवं घटजनकतापत्तिः। किञ्च दिगादिहेतावव्याप्तिः

(१) शक्तिपदस्यार्थ इति ख० ।

कलसम्पत्तौ^(१) कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

कार्याभाववति देशे काले वा तदभावाभावात् । अपि च यत्र कार्याभावस्त्र दण्डाभाव इति नास्ति दण्डावयवे घटाभाववति दण्डाभावाभावात् । अत्र ब्रूमः । ख-खव्यायेतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप्त्रागभावप्रतियोगिसकलसम्पत्तिः विवितेति नासङ्कुचितं सकलपदं, न वा कारणपरं, व्याप्तिश्च कालिकौत्युकं ।

यत्तु खसमवधानेऽपि खेतरसकलसमवधानमित्यादि । तत्तुच्चं । यत्र खेतरसमवधाने कार्याभावस्त्र खाभाव इत्यत्र काचित्कलादृशाभावप्रसिद्धैव व्यभिचाराभावात् । न हि खेतरसकलसमवधानं यत्र तत्र कार्याभावनियम-इति ब्रूमः येनोक्तस्यले कार्याभावाभाव उद्दिष्येत । अत एवाजनकतातिव्याप्तिशङ्कापि न तत्रोनियमाभावात् ।

यदपि कुलालपितुरित्यादि, तदपि न, इदं हि कारणभामान्यलक्षणं तथाच कुलालपितृलेनान्यथासिद्धैऽपि कुलाललेन तस्यापि जनकतयाऽतिव्याप्त्यभावः । न च कुलालपितृलेन जनकन्वापत्तिः, यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमेव लक्षणार्थी न तु यद्वच्चिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमित्यापादभावात् येन केनापि रूपेणोक्तधर्मवत्स्यैव जनकलस्त्रूपलात् । न च दण्डरूपादावन्यथासिद्धैऽतिव्याप्तिः, तस्य ख-खव्यायेतरदण्डसम्पत्तावेव कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । अत एव दण्डत्वमपि निराकृतं

(१) ख-खव्यायेतरसकलकारणसम्पत्ताविति क० ।

तत्र तद्वाप्ताप्रसिद्धे: । न चैवं नित्यमात्राव्याप्तिः, अये निरसनौयत्वात्, ज्ञानं प्रत्याकाशस्य कार्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिलमेव नास्त्याकाशभावासम्भवात् । न च शब्देऽप्येवमहेतुतापत्तिः, अये निरस्यमानत्वात्, गन्धं प्रति रूपप्रागभावादौनान्तु स्तु-स्तव्याप्येतरसकल-सम्पत्तौ यत्र कार्यभावस्तुत्र स्तप्रागभावभाव एवोत्पत्तपुनरूपतादस्यले दृष्टो न तु व्यापकप्रागभावभावो व्यापकप्रागभावानां तत्रापि सत्त्वात् । कार्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिलन्तु तादृशाभावप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नलं तदस्ति स्तप्रागभावस्य न तु तद्वापक-प्रागभावस्येति नातिव्याप्तिः । यदा अनन्यथासिद्धूलभिहापि लक्षणे देयमतो न कुलालपित्रादिष्वतिप्रसङ्गः ।

यत्तु नित्यस्तात्मादेरित्यादि, तत्र, यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुलरूपत्वादस्ति चात्मत्वावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकलेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवा-यित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकलं, अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकलेऽप्याधाराभावलेन तदभावस्यापि कार्यभावव्याप-कलमत एव ज्ञानं प्रत्याकाशमहेतुः केनापि रूपेण तदभावस्य कार्यभावव्यापकत्वात्, यदभावस्य येन केनापि रूपेण यत्किञ्चिद्दूपावच्छिन्नयत्कार्यभावव्यापकलं तस्यैव तद्वेतुलभिति प्रकृतलक्ष-णार्थत्वात् । न चैवमात्रलं हेतुतावच्छेदकमपि न ज्ञाने हेतु-स्य कार्यभावव्यापकाभावप्रतियोगिलरूपस्य तेनानवच्छेदात् सा-मान्यसामग्रीत एव कार्यं न तु विशेषसामग्री क्वाप्येवमिति वाच्यं । तत्त्वकार्यं प्रति स्तुत्वसमवायितवैवात्मत्वपर्यवसानात् । न च सम-

अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्तता इतराभावावच्छिन्ना
वायिकारणतावच्छेदकं कथं समवायिलमिति वाच्यं । समवायि-
कारणत्वस्य विशिष्टस्थानवच्छेदलात् गौरवात् नौलघटलवत् अपि तु
समवायिलावच्छेदेन कारणत्वमित्यत एव तत्समवायिकारणं भवति ।

वस्तुतस्तु यदेतदात्मल-दृढदण्डलादिकं कारणतावच्छेदकं
तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वकारणत्वमिति भते न किन्तु
सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं हेतुलमिति पचे तेषामेव सह-
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वावच्छेदकलात् न हि नियतपूर्ववर्ति-
त्वकारणत्वपचेऽपि दृढदण्डलं कारणतावच्छेदकं, किन्तु दण्डलमेव
स्थाघवात् किं वज्जना प्रमेयलादेरपि तदा हेतुतावच्छेदकलापत्तेः
तस्मात् सहकारिवैकल्प्येत्यादिकारणतापत्र एव तदवच्छेदकमिति
समवायिलाधारलावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वे सहकारि-
वैकल्प्येत्यादेरात्मलाद्यवच्छेदत्वे न कोऽपि विरोध इति सर्वं सुखं ।

यत्तु घटाभाववति दण्डसत्त्वात् व्यभिचार इति, तत्र,
कार्याभाववति यत्समन्वावच्छिन्नो घटभावः तत्समन्वावच्छिन्नत्वस्य
हेतुलरूपलात् अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गभावः स
दण्डवयवेऽपि, न चेदेवं तदा यत्र धूमो धूमावयवे तत्र वज्ज्ञ-
भावात् धूमे वक्त्रिव्याप्तिरपि न स्थादित्यलमधिकेनेति । नन्दिदं
कारणत्वमतौन्द्रियघटितसकलसम्पन्निगर्भतया दुर्यहं प्रत्यक्षस्था-
प्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्यादिना मानान्तरस्थाप्रवृत्त्येरित्यस्त्रादन्यदेव
नस्त्रियमाह, ‘अथवेति, यत्र कार्याभावव्याप्तता इतराभावसहकारा-
वच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्,

तत्कारणं वौजेऽङ्गुराभावव्याप्यता न वौजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वौजादङ्गुरसम्भवात् । किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे वौजस्याङ्गुराभावनियमात् । शिलाशक्खे त्वङ्गुराभावव्याप्यता शिलात्वेनावच्छिद्यते ।

तेन यत्र दण्डाभावलं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावलनिष्ठघटाभावव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतया जनके दण्डाभावादावतिव्याप्तिः वौजत्वेन कार्यभावव्याप्ये जनकलादसम्भवश्च न सम्भवति तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकलात्, एवज्ञाये 'वौज-वौजलपदे वौजल-वौजलवपरे, 'इतराभावेन' इतराभावसहकृतत्वेनेत्यर्थः, 'शिलालेन' शिलालेनेत्यर्थः । अत्र वदन्ति कार्यभावः तज्जनकाद्यभावो वा, तदभावमात्रं वा, आद्ये आत्माश्रयः, अन्ये शिलायामङ्गुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापौतराभावसहकृतशिलालेय कार्यभावव्याप्यत्वादिति । अत्र ब्रूमः । उत्पत्तिकालौनसम्बन्धावच्छिन्नकार्यभावव्याप्तयत्वं विवच्चितं, अत एवाग्निमलक्षणेऽनुत्पत्तियाश्यत्वमित्येव वच्छ्यति, एवज्ञ संयोगादिसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालौनतया तदवच्छिन्नभावमादाय शिलादौ प्रसङ्गः, उत्पत्तिकालौनश्च सम्बन्धोऽयमेव कारणतासमवायश्च तदवच्छिन्नभावो नाङ्गुरस्य शिलायां किन्तु तदवच्छिन्नकार्यभावः समवायिनि वौजादौ च द्वयज्ञ कारणमेव । न च कारणतागर्भतयात्माश्रयः, कारणताया अपि सम्बन्धत्वनैव ज्ञानात । वस्तुतम्भु वौजादङ्गुर इतिप्रतीतिवलादवध-

यदा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्तत्वं
कारणत्वम् रासभादेः स्वत एव कार्याभावव्याप्तता

न धिमद्भावलक्षणः स्वरूपसम्बन्ध एव विलक्षणः कार्य-कारणयो-
स्मासम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन स्वरूप-
योग्ये तु तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावादितराभावानवच्छिन्न एव तादृश-
कार्याभाव इति कार्यतिप्रसङ्ग इति सर्वमवदातं । अत एव वौजा-
दङ्कुर इत्यादौ हेतुतायामपि पञ्चमीनिर्देशसम्बवेन तादृशप्रती-
तेरवध्वधिमद्भावेन तादृशप्रतीतेरवध्वधिमद्भावविषयतापर्याप्तौ
वौजादङ्कुरोत्पत्तिरिति प्रतीतेरवध्वधिमद्भावगोचरत्वनिय-
मादिदं लक्षणमपहायाग्रिमलक्षणे कार्यादुत्पत्तौत्येव कण्ठरवेणा-
भिहितं । न ह्याङ्कुर इवोत्पत्तिरपि सहेतुका येन तत्रापि हेतु-
पञ्चम्यन्तवेन कल्पयेत । अत एव कुसुमाङ्गलिप्रकाशे उत्पत्तिर्गर्भ-
कादाचित्कलं सहेतुकले लिङ्गं, अतो नोत्पत्तौ व्यभिचार इति
स्फुटसेवास्ति । न च स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध इति कथं तत्रा-
यतिप्रसङ्गो वारणौयः इति वाच्यम् । घटे पटाभाव इति प्रतीति-
बलेन प्रतियोगिलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेषवदवध्वधिमद्भावस्यानु-
भवसिद्धतया दुरपक्षवलात्, अन्यथा एवंविधविकल्पेन वज्राकुलौ-
भवेदिति । किञ्चैवं यदि न कल्पयेत तदाग्रिमलक्षणेऽपि का गतिः
नियतपूर्ववर्त्तिलयोरपश्यग्रहत्वादित्यनुपदमेव स्फुटौभविष्यति ।

केचित्तु कार्याभावः कार्यनियतपूर्ववर्त्तिलाभावः स तु शिलायां
शिलालेनावच्छिद्यते वौजेन्यासहकृतवौजलेन, अत एव कार्य-

अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात् । अन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातौयत्वं वा तत्त्वम्, अन्यथासिद्धत्वच्च चिधा, येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र लृपनियतपूर्ववर्त्तिन-एव कार्यसम्बवे तत्सहभूतत्वम् । यथा गन्धवति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तिकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावानामन्यथासिद्धत्वम् । एतत् चितयव्यतिरेके

नियतपूर्ववर्त्तिर्गर्भतया तावन्मात्रमेवान्दयमुखं लक्षणं लक्षिति व्यतिरेकमुखे अपि लक्षणे परित्यज्य तदेव गेषसिद्धान्तयति, ‘अन्यथेतौनि वदन्ति ।

‘अनन्यथेति, अनन्यथासिद्धले सति कार्यजातौयपूर्ववर्त्तिल-व्यापकताधिकरणताप्रतियोगिलमित्यर्थः । तेन यत्र घटपूर्ववर्त्तित्वं तत्र दण्डाधिकरणत्वमिति व्यभिचारेऽपि यत्र घटाववहितपूर्ववर्त्तित्वं इत्यव्यभिचारात् सर्वं साधिति भावः । अत एवाववहितपदं विशिष्य नोपात्तं नियतपदादेव तज्जाभादित्यवधेयं । न च वैयर्थ्य-देव तदनुपादानं, तथा सति चिरध्वस्तेऽपि यागादौ स्वर्गेष्टसाधन-

नियतपूर्ववर्त्तिं कारणत्वम्, यागापूर्वयोस्तु याग-
पूर्ववर्त्तिंत्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र जन्यस्य
पूर्वभावेऽवगते^(१) जनकस्य पूर्वभावेऽवगम्यते तत्र
जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य तथा-
त्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगमः तत्र तद्दारा तस्य
जनकत्वमेव, दण्डसंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्व-
भावित्वग्रहः । स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने
सत्यपि यस्याभावात्कार्यं न जायते सति तु जायते
तज्जातौयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् अनन्यथासिद्धनियत-
पूर्ववर्त्तिं कारणत्वमित्यन्ये । तत्र । ईश्वर-तद्बुद्धा-
दीनामसंग्रहात् तद्वितिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य
वा अभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्था-

तस्यानुपपत्त्यभावात् तदनुपपत्त्याऽपूर्वं न कल्प्यतेति वक्ष्यमाणत्वात् ।
न च चिरध्वस्तकारणं व्यापारव्याप्तमितिव्याप्तेस्तत्रापूर्वकल्पनं न
द्रक्षयुक्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तावप्रयोजकलशङ्कायां अव्यव-
धानगर्भकारणताया एव विपक्षवाधकसत्त्वेनोक्तपर्यन्तस्यावश्यकत्वात् ।
न चापूर्वकल्पेनेऽपि यागस्य स्खर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तिवारचणात् कथ-
मुक्तयुक्त्याऽपूर्वकल्पनमिति वाच्यम् । स्खसिद्धिविरोधिचणानन्तरित-
तस्याव्यवधानपदेन विवक्षिततया अपूर्वकल्पनया यागाधिकरणका-

(१) पूर्ववर्त्तिंत्वेऽवगत इति ख० ।

प्यत्वं वा अनन्यथासिङ्गत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधक-वाधकप्रमाणभावान्तिर्यं संशयः । न च साधकाभावस्य वाधकत्वम् । वाधकाभावस्यापि साधकत्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन वह्नावन्यत्र सिङ्गातौन्द्रियधर्मभावसाधने लाघवं वाधकाभावेनातौ-न्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति । परमप्रयोजनम् गनस्यापवर्गः “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इति श्रुतेः, स च समानाधिकरणदुःख-प्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः । ननु नासौ पुरुषार्थः अतीतदुःखध्वंसस्य सिङ्गत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाश्यत्वात् अतीतदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तत्किं हेतूच्छेदस्य

स्वर्गाद्यवहितलात् स्वजनकाधिकरणलानधिकरणलाभानेव रक्षणस्य कार्यमिद्यनुकूलत्वाननुकूलत्वात् । यदा यत्र घटाधिकरणलं तत्र दण्डाधिकरणक्षणोन्तरलमिति नियम उत्तरलस्य पूर्वलनिष्ठ्यत्वात् पूर्वत्वस्य नियमः एवं सत्यव्यवहितपदमधिकं प्रयोज्यं प्राग्वत्तदनियतपदात्तदलाभात्, तत्प्रक्षेपप्रयोजनन्तु उक्तक्रमेणापूर्वकन्यनादिरेव । न च यत्र स्वर्गाधिकरणलं तत्र धागाधिकरणाद्यव-

सुख-दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वादनागतानु-
त्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च । यथा तत्र दुःखानुत्पादः
पुरुषार्थस्तथेहापौति विविष्टिम् । अथानुत्पादस्य
प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्ध-
गतिकतया कण्टकनाशवत् दुःखसाधननाश एव स्वतः
पुरुषार्थस्तथेहापौति वा उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरु-
षार्थत्वमेव । व तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते ।
मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्यायनसाध्यत्वेऽपि ताहश-
दुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानेऽच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधौन-
तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात्सवासनमि-
थ्याज्ञानाभावे देवायानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽद्वृष्टानुत्पत्तौ
जन्माभावे ताहशदुःखध्वंसे भवति । अथ चरमदुःखे
उत्पन्ने तद्वंसस्तज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे च
तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत् । न । प्रतियोगिवत्त-
त्वज्ञानस्यापि तद्वेतुत्वान्तुत्यवदुभयोरपि कारणत्वात्

हितोन्तरच्छण्डमित्यमभवान्तदप्रचेपः स्खाङ्गमव्यवधायकमिति न्या-
येन तथा नियमात्, अत एव तथा नियमरच्चार्थमपूर्वकत्व्यनं । न
चैवं तत्र ध्वंसखापि स्खाङ्गतया तेनापि तथाभूतनियमनिर्वाहाद-
पूर्वकत्व्यनं, तेन तथा नियमनिर्वाहेऽपि विरोधान्तरेण तज्जन-
कतायां यागस्थानन्धथासिद्धूतमविरोधेन तत्परौहारादित्यपूर्वे

अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनधंसेा
मोक्षः लोकेऽहिकण्ठकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चिन्तादौ
पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनधंसत्वेन पुरु-
षार्थत्वात् । अथाहिकण्ठकादि पापं वा नाश्यताम्
तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादसुहिश्य
प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनम् न तु दुःखसाधना-
भावः सुख-दुःखाभावेतरत्वादिति चेत् । न । दुःखा-
नुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितया असाध्यत्वात् ।
न च तत्पालनं साध्यम् पालनं हि न तत्त्वरूपं तस्या-
साध्यत्वात् । नेत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धि-
द्वयातिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अनभ्युपगमाच्च ।
नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्यापि
असाध्यत्वात् समय-तदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिङ्गेः ।

तस्य जनकत्वात् चण्णस्य चापूर्ववर्त्तित्वात् तस्य च तादृशचण्णवृत्ति-
त्वमस्येव । प्रागभावश्च न प्रतिजनकोऽन्योन्याश्रयात्, नापि विनाश्च-
भावे विनाशस्य प्रागभावर्भतयाऽन्योन्याश्रयादुत्पत्तिगर्भतया तत्त्व-
र्वचने चोत्पत्तेः स्खसमानकालौनपदार्थप्रतियोगिकधंसानाधार-
समयसम्बन्धरूपलेऽन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्त-
कालौनावधिकसामयिकं यावत् परन्त्वाश्रयसमानकालौनकादा-
चिल्काभावतया तत्त्विर्वचनं प्रलयकालौनपरमाणुक्रियाप्रागभावाद-

अथ दुःखे द्वेषाद्यथा तद्भावे इच्छा तथा दुःखसाधने
द्वेषात् तद्भावेऽपि इच्छा तया तत्साधने प्रवृत्तिरिति
चेत् । न । यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव त-

वाप्यापत्तेः किञ्चु गन्धानाधारसमयानाधाराभावः । न च तादृग-
समयाप्रसिद्धिः, गन्धवत्तं स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कादा-
चिलमात्रवृत्तिजातिवात् चैत्रहपदित्यनुमानात् तस्मिद्देविति ।
अत्र वदन्ति भवतु यथा कथञ्चिदेवं गन्धानाधारसमयसिद्धि-
स्तदनधिकरणं प्रागभावस्य कथं ग्राह्यं, न हि तत्र प्रत्यक्षमागमो
वा सम्भवति, अनुमानन्तु सम्भवेत् तस्मिद्द्युत्तरं तथाचानुमान-
प्रवृत्तौ प्रागभावलेन धौसस्याद्यानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्याश्रयः ।
किञ्चोक्तं यदि प्रागभावत्वं तदा गन्धानाधारसमयो नास्तीति
अवधारितमतो मौमांसकादर्घटो भविष्यतीति प्रत्ययानुदयापत्तेः
विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिलस्यैव भविष्यत्त्वात् । अपि च यद्युक्त-
प्रागभावावच्छिन्नसमयसत्त्वं हेतुत्वं तदा धंसखाहेतुकतापत्तेः तत्रा-
गभावो हि प्रतियोगी तत्रागभावो वा, आद्ये अभावपद्वैयर्थ्यं
गन्धानाधारसमयानाधारमात्रस्य प्रागभावतया व्यावर्त्यभावात्, अन्ये
धंसजनकस्य प्रतियोगिप्रागभावावच्छिन्नेऽसत्त्वात् । न हि प्रति-
योगयपि घटप्रागभावावच्छिन्नसमये । किञ्च गन्धानाधारलगर्भवत्
नौलाद्यनाधारतागर्भतयापि तन्निर्वचनात् तद्गर्भकारणलमपि भि-
च्येत तथाच विनगमनाभावादुभयगर्भसाधारणत्वज्ञानप्रवर्त्तकतायां
प्रवृत्त्यननुगमः । अपि च गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयकालले

प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ चिकौर्षायिनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनेपाये चिकौर्षाविरहात्, न तु द्वेष्योनियत्ने

मानाभावः युगपक्षाग्ने मानाभावात् तस्य च यावद्भूतानागानन्तरं वस्त्रन्तरसत्त्वसम्भावनया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणेऽपि तद्भर्त्कारणलक्षणाव्याप्तिमन्देहः एव च वर्धविशेषतासन्देहात् तद्वारणविशेषणदानमप्यग्रन्थमित्यादि । अत्र ब्रूमः, आकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वाद्युपलक्षिताकाशपदार्थोपस्थितिवद्भूतानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषोपलक्षितस्य प्रतीतिः, तथाच तस्मयविशेषानधिकरणभावत्वं इदमपि लक्षणमनुगमकं न तु घटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययविषयोऽयसुपाधिरूपत्युक्तेरननुभवाच्च, किन्तु तत्त्वसमयासनघटाभाव इदानौमित्येव घटोभविष्यतीति विषयः । न चोत्तरत्वस्य ध्वंसगर्भतया अन्योन्याश्रयः, उत्तरत्वेन समयविशेषवृत्तिलक्ष्यैव प्रत्ययविषयत्वात्, अत्रोत्तरत्वधीश्च उत्तरकालिकौ अनुगमाय एव चानुगमे विनाश्यभावविद्यमानतयैव भविष्यत्ता विनाश्यत्वेन च तज्ज्ञानात् नान्योन्याश्रयः, किन्तु वस्तुतो विनाश्यस्येवेदानौ नास्तीति ज्ञानं, एव चाकाशपदात् कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदृष्टद्व्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत् कदाचिकौलाद्यनधिकरणत्वेनापि समयोपलक्षणात् न कापि चतिः । तस्मयविशेषव्यावर्त्याभावावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया न च प्रवृत्त्यननुगमः, न च्याकाशपदान्निष्ठतयोपलक्षणोपस्थितिः, तस्य तच्छून्यतापत्तेः । अत एव च

अनिष्टसाधनताज्ञानादहिकण्ठकादौ देष्ये देषात् त-
ज्ञाशानुकूलो यत्र उत्पद्यते, अयमेव हि देषस्वभावे
तस्मयानाधारत्वमपि सुग्रहं पूर्वकालिकतस्मयविशेषमत्ते सतौ-
दानौमसत्त्वेन अग्न्यानाधारस्मयानाधारत्वेनानुमानात् । न च
दृष्टान्तदुर्भिक्षं, गन्धस्यैव तथात्माभावात् । एवच्च समयविशेषाना-
धारत्वप्रतियोगिकाभावावच्छिन्नसमयवृत्तिं स्वहेतुत्वमिति नि-
र्गतिं । अत एव तत्प्रतियोगिकाभावत्ताभायाभावपदमप्युपात्तं,
अन्यथा व्यावर्त्त्यभावे तत्त्वोपादौयेत तदुपादाने च घटप्रागभावेन
पटप्रागभावातिव्याप्तिः प्रसञ्जते ।

यन्तु युगपन्नागे भानाभावाद्गन्धानाधारस्मयस्य सर्वमुक्तिले
भानाभाव इति, तत्र, यावद्गन्धनागेऽदृष्टाभावात्, अन्यथा सं-
योगविभागयोरन्योन्यनाश्वतयाऽवस्थितौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः, तथाच
दृष्टाभावाद्वारकार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाशः । वस्तुतस्तु
स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगिवत् तावत् परिचायक एव
धर्मविशेष इत्युक्तमिति न कायनुपपत्तिः । भवद्रूपरूपा कारणता वा
जन्मान्तरसंखारादेव स्तनपानात् प्रवृत्तौ सृतेति विशिष्टस्यैव
स्वरूपात् कान्योन्याश्रयादिरित्यपि वदन्ति । ननु कारणतादन्येन
प्रकारेण सिद्धिभावोऽन्यथासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः सिद्धिपदस्य चो-
त्पत्तिपरतया नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः ज्ञाप्तिपरत्वेऽसम्भवः हेतोरपि प्रमे-
यत्वादिना ज्ञानात् इति योगार्थमपद्याय रूढमन्यथासिद्धिपदार्थ-
माह, ‘अन्यथेति । यद्यपि पञ्चधान्यथासिद्धिः यन्मान्तरे निवद्वास्ति
सम्भवति च तथावच्छेदक-जनकजनकयोक्तिस्त्वभिरसङ्घात् । न च

यत्प्रतिबन्धकं विना स्नविपयनाशानुकूलं यत्नमुत्पाद-
यति अन्यथा प्रयत्नदैविधानुत्पत्तेः । अत एव फलं
‘येन महेत्यनेन दण्डमृपवद्वाण्डत्वमपि अग्नहीतमिति वाच्यम् ।
तत्र हि माहित्यप्रतियोगिना दण्डनान्वयात् इति प्रतियोगिरूप-
मन्यथामिद्धमित्यर्थः, प्रकृते च माहित्यप्रतियोगिदण्डत्वमेवावच्छे-
दकं दण्डेनान्यथामिद्धं इति महान् भेदः, तथाद्यदच्छेदक-जनक-
जनकयोस्त्रिसूभिरेव मङ्गलाददोषः । ‘येनेति येनान्वय-व्यतिरेक-
वता सह यस्य पूर्ववर्त्तिं गृह्णते तेनान्वयादिमता तत्पूर्ववर्त्तन्वया-
मिद्धमित्यर्थः, पृथगित्यादिविशेषणपूरणात् नावच्छेदकदण्डत्वादिना
दण्डादिरन्यथामिद्धं इति भावः । अचाइदगच्छयादिमत इत्यपि
यस्तेति विशेषणं पूरणीयं, तेन दण्डो न दण्डनयोगेनान्वयामिद्ध-
इति ध्येयं । एवं विशेषणद्वयमहित्वैव यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्यान्वयामिद्धिर्योद्भूत-तेजसोः । न
चैवमपि तद्विनिगमकाभावात् दृढत्व-दण्डत्वयोरपि नैकेनापरस्यान्व-
यासिद्धिः, दृढत्वस्य चक्रभ्रमिजनकत्वस्यान्वयाद्यनुविधानाभावादिति
दिक् । ‘अन्यं प्रतीति, न चैवमाकाशस्य खस्योगं प्रति अन्ययामिद्धिः,
शब्दपूर्ववर्त्तिनामज्ञात्वापि द्रव्यत्वेन तत्पूर्वभावयहात् । न च द्रव्य-
त्वंनेत्राकाशस्य ज्ञानहेतुतापत्तिः, याहकाभावेन नियतपूर्ववर्त्तिला-
यद्यादिगमप्रदेशात् ।

यत्तु यं प्रति पूर्ववर्त्तिले गृहीत एव तत्पूर्ववर्त्तिलानुपपादकं
यस्य पूर्ववर्त्तिं वृद्धत इत्यवश्यं वाच्यम् अन्यथा खर्गेन यागा-
न्यथामिद्धापत्तेः तथाच शब्दपूर्ववर्त्तिलयहेऽपि न संयोगान्यथा-

विनैवोल्कटकोधान्यानां आत्मधाते प्रदत्तिरिति चेत् ।

न । प्रयोजनमनुहिष्य द्वेषमाचात् दुःखैकफलके

मिद्धिरिति । तत्र । विभागद्विलादावेवमयुक्तप्रकारानुसरणात् ।

अत एव दिक्षालादावपि परत्वादिनान्यथासिद्धौ कार्यमाचे आ-
धारकेन तत्पूर्ववर्त्तितायहात् ।

वस्तुतस्यन्यमित्यस्य यमित्यर्थः, तेन यं प्रति पूर्ववर्त्तिले गृहीत-
एव द्रव्यर्थः । न च परत्वादि तथा, अन्यपूर्ववर्त्तिलयहेऽपि सम्भवे
नियमाभावात् । अत एव कुम्भकारपिता अन्यथासिद्धौ प्रविश्यति,
चैतत्वादिनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वैव घटं प्रत्यन्यथा-
दियहात् घटोत्पत्तौ तस्य साचादसमवधानेन कुम्भकारद्वारैव
समवधाननियमादवग्न्यमन्यपूर्ववर्त्तितायहपूर्वकस्यैव घटपूर्ववर्त्तिता-
यहस्य सम्भवात् । न हि पूर्ववर्त्तितामाचं हेतुलं, वेमजातौयस्यापि
घटपूर्ववर्त्तितया हेतुवापातात्, किन्तु नियतपूर्ववर्त्तिलं नियत-
पूर्दसमवधानरूपं^(१) । न च कुलालपितृलभजात्वा कुलालपितुः
समवधानं घटोत्पत्तौ ग्रक्षयहं, तदानौ तस्य समवधाननियमात् ।
अत एव चक्रभ्रमिजनकदण्डलेन हेतुलेऽपि न दण्डो भ्रम्यन्यथा-
सिद्धः तदेशावस्थाने दण्डलेनापि पूर्वसत्त्वग्रहसम्भवानियमाद्युगपदेव
चक्रभ्रमि-दण्डयोः पूर्ववर्त्तिलयह द्रव्यनुपदमाकर एव स्फुटत्वादिति ।

‘अन्यतेति पृथगन्ययाद्यनुविधायित्वे सति लघुनियतपूर्ववर्त्ति-
समवधाननियत द्रव्यर्थः, तेन लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च लघु-

(१) कार्यात्यवहितप्राक्त्तिकार्यावच्छिन्नकार्यसमानादिकारणमेऽप्रतियोगि-
तानवच्छेदकालरूपस्मित्यर्थः ।

प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्यानामपि ताल्का-
लिकः फलाभिमानेऽस्येव उत्कटरागान्यानामिव पर-

ग्रहत्वादिनियतपूर्ववर्त्तिना तद्वायस्यानेकद्रव्यस्यान्यथासिद्धावन्यत्रेत्य-
भावादव्याप्तिः, ‘पूर्ववर्त्तिन इति पञ्चम्या हेतुलप्रतिपादनात् हेतु-
त्वग्रहेऽन्यथासिद्धूलस्य ग्रहः तद्वहे च तदभावगर्भहेतुलग्रह इत्य-
न्योन्याश्रयः आगस्यायेवमन्यथासिद्धूतेऽन्यथासिद्धिपदादेव तद्वारणे
तद्वारणाय नियतपदोपादानञ्च वर्यमित्यादौनि दूषणानि अल-
ग्नकानि भवन्ति । अत एव दण्डत्वादेरपि न पृथगन्यथासिद्धि-
रुक्तेनैव संग्रहादत एवावक्षेदकीभूतो दण्डसंयोगादौ दण्डेनान्यथा-
सिद्धिः । नन्वेवमिन्द्रियसंयोगादावपि इन्द्रियमन्यथासिद्धं स्यादिति
चेत्, न, लघुपदेन निरासात् लाघवस्य वस्तुविवेचनया प्रथमोपस्थित्या
च उभयथायभावात् इन्द्रियपूर्ववर्त्तिनायहस्य प्राच्यत्वादिति दिक् ।

यत्तु प्रतियोगिजन्ये ध्वंसस्यान्यथासिद्धिस्तुरौयेति^(१) । तत्र ।
पूर्वादिनैव तदन्यथासिद्धेरुक्तकमेण सम्भवात् । न च वैपरौत्यं, वि-
रोधस्योक्तव्यात् अपूर्वं वक्ष्यमाणलाभं । ननु चागापूर्वयोर्युगपदन्य-
यानुविधानमस्ति अस्ति च अन्यस्य लघुनि स्थितलमिति याग-
स्यान्यथासिद्धूतं स्यादित्याह, ‘यागेति, प्रथमोपस्थितलेन यागस्यैव
पूर्ववर्त्तिलयहात् न तु युगपत्तदाह, ‘न त्वं त्वं गन्यमान इति ।
न चापूर्वमेवान्यथासिद्धूमस्तु, पृथगन्ययाद्यनुविधानादिति । नन्वेवं
कुलालेन स्पितापि नान्यथासिद्धः स्यादित्यत आह, ‘यत्तेति, तत्र
कृप्तपूर्ववर्त्तिनियततया अन्यस्य पूर्ववर्त्तिनायहनियतपूर्ववर्त्तितया

(१) चतुर्थान्यथासिद्धिरित्यर्थः ।

दारादावपि प्रवृत्ताविति । तन्न । दुःखं मे मा भूदित्यु-
हिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजन-
त्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखसाधनविघ-
चोभयथा सिद्धत्वादिति भावः । ‘यत्वेति, तत्र दारौभृतस्य पृथग-
न्वयाद्यनुविधानेनोक्ताया अन्यस्या वा अन्यथासिद्धेरमिद्देरिति भावः ।
नन्वेवं चक्रभ्रमिजनकदण्डस्यापि कुलालवदन्वयासिद्धत्वमत आह,
‘दण्डेति, तत्र दयोरपि समवधानसम्भवेन खातन्त्रेणापि नियत-
पूर्ववर्त्तितायह इत्यवधारणसम्भवात्, ‘साधकाभावेनेति । यद्यपि
प्रमाणेन यत्र लघु-गुरुविषयतानियमस्तैव लाघवं सहकारि, न
ह्येकस्य लघुविषयतासम्भवोऽन्यस्य गुरुविषयकस्य प्रमितिजनन-
विरोधौ, गुरुसाचस्यासिद्धप्रभङ्गात् विषयान्तरे मानान्तरे लाघवा-
वतारस्य सर्वत्र सुखभवात् इति । मैवं । यत्रैकत्वसिद्धिरपरासत्त्वे
विरोधिनी तत्रैव लाघवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिवन्धकवात्, स च
गौरवावतारो भिन्नयोरेकस्य वा इत्यत्राविशेषादिति सम्हेषः^(१) ।

प्रसङ्गमङ्गतिमवतारयति, ‘परमेति, वज्ञर्थिप्रवृत्त्यादिकमप्यनु-
सानाद् भवतीति, ‘परमेति, यद्यपि श्रुतिर्न साक्षात्मोच्चहेतुता-
माह, तथापि “दुःखेनात्यन्तं विस्मुक्तश्चरतीत्याचानुवादसमभिवाहत-
श्रुतेः ज्ञानद्वारा मोक्षजनकतेति भावः । साक्षात् कर्तव्य इत्याद्या-
कारश्रुतिरर्थपरतया निर्दिष्टा, “इष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य इत्येवमाकारिकैव श्रुतिः, अस्या अर्थः सुमुकुणा आत्मा
इष्टव्यः सुमुकुरात्मदर्शनसिद्धसाधनमिति यावत् । आत्मदर्शनोपायः

(१) अस्मल्लव्यादर्शपूर्तकायोरेकस्मिन् एकस्मिन् एकस्मिन् एकस्मिन् ।

टनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखसाधनसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिभ-

क इत्याह, 'ओतत्य इत्यादि, तेनार्थक्रमेण ग्रन्थक्रमस्यको भवति अग्निहोत्रं जुहोति अवागुं पचतौत्यादिवत् तथाच अवण-मनन-निदिध्यासनानि आत्मसाचाल्कारजनकानौत्युकं भवति । अत एव श्रुतेख्यैवाकार इति भ्रमो न कर्त्तव्यः । 'समानेति, इदानीन्तन-दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय तादृशं विशेषणं, इदानीन्तनस्य तस्मानकालीनलात्, तावन्मात्रे च कृते इदानीन्तनसुक्तनरकादि-दुःखध्वंसस्यापि चरमदुःखप्रागभावसमानकाललात् अतो दुःखध्वंसमानाधिकरणलेन दुःखप्रागभावो विशेषितः । न चैवम-युपान्तदुःखध्वंसे अतिव्याप्तिः, स च दुःखध्वंसो भोगेन स च विगिष्टज्ञानवद्विशेषणज्ञानसापेच इतौष्टज्ञानकाल एव दुःखनाशात् भोगेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिविज्ञेनोपान्त्य-दुःखध्वंसानन्तरमेव चरमदुःखनिवृत्तेः । वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावा-सहवृत्तिलं दुःखविशेषणं न ध्वंसविशेषणं अतो नातिव्याप्तिगङ्का अन्त्यप्रागभावसमानकाललादुपान्त्यस्येति असौ दुःखध्वंसो न प्रकृत-स्तस्यातौतादावभावेन विकल्पासम्भवादित्यवधेयं^(१) ।

इति महामहोपाध्याय-सन्मिश्र-श्रौजयदेवविरचित ईश्वरानु-मानालोकः समाप्तः ।

(१) अस्मज्ज्ञव्यादर्शपुस्तकदये 'ननु नासौ पुरुषार्थः अतौतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात्' इत्यादिमूलभागस्य व्याख्यानादर्शनात् समाप्तिसूचकवाक्य-दर्शनाच सुगमत्वेन तादृशमूलभागस्य व्याख्याप्रयासः आलोककृता न कृत इति वयं मन्यामन्ते अतस्तादृशमूलभागो व्याख्यारहित एवाच मानवतपत्रके सन्धिवेशित इति ।

समये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्य-
व्यय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्या-
मग्रिमक्षणे तत्सत्त्वं तया विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्
न तु प्रागसतेऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् । कृतिं
विना न यत्क्षरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न
तथेति चेत् । न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रिमक्षण-
इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत्क्षेमस्याप्यनाग-
तानिष्टानुत्पादजनकस्य परौक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति
वश्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । ननु प्रायश्चित्तनाश्यपाप-
जन्यदुःखस्य प्रागभावे यद्यस्ति तदा दुःखमाव-
श्यकम् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् नास्ति चेत्
तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्राय-
श्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वंभुखेन प्रागभा-
वस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानाद् दुःख-
साधनध्वंस एव पुरुषार्थी न तु दुःखानुत्पादार्थि-
तयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारो वायसदशन-
विचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तद-
भावात् पापं न दुःखसाधनमिति तत्राशार्थं प्रवर्त्तेत
तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखानुत्पादकत्व-
नियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गले पादिक्या पापा-

वस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेत् । न । प्राग-
 भावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातौयनाशस्य पुरुषार्थ-
 त्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनक-
 त्वसम्भवात् । प्रायश्चित्तात्यापनाशः स्यादेवेति प्राग-
 भावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यू-
 हैवेति । उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्येव तस्यैव
 दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाश-
 द्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न नि-
 ष्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं
 जननौयमिति चेत् सत्यम् किन्तु पापान्तरमासाद्य ।
 न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफ-
 लत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तर-
 मेव फलम् तच्च तत्र नास्तौत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव
 तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन
 दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थ^(१) प्राय-
 श्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चौर्णप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो
 नास्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाश्यत्वेनानिर्माण-
 प्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो
 दुःखमपकर्मापदेशकत्वेनानासत्वम्, तस्य पापध्वंसे-

(१) समानपापनाशार्थमिति क० ।

नैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधन-
पापनिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःख-
साधनधंसस्य खतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण त-
त्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्मादुखं भे मा भूदित्यु-
द्दिश्य तत्साधनधंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव
पुरुषार्था न तु दुःखसाधनधंस इति स्थितम् । अपि
च न तावद् दुःखमयसंसारवौजमिथ्याज्ञानस्य धंसो
मुक्तिः तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वद-
शायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरेन्द्रियवुद्यादि-तत्त्व-
दानधर्मधर्मधंसः, अचौर्णप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैक-
नाश्यत्वेन तत्त्वज्ञानानाश्यत्वात् भोगद्वारा तन्नाशस्य
चापुरुषार्थत्वादिति ।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावे मुक्तिः, यद्यपि पर-
दुःखात्यन्ताभावः खतः सिद्ध एव खदुःखात्यन्ताभावः
खात्मन्यसम्भवौ घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च । तथापि
दुःखसाधनधंस एव खवृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः
स च साध्य एव । न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः,
तस्य खतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः
“दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतौत्यचात्यन्ताभावत्वेन मुक्ति-
श्रवणाच्च । यद्यपि दुःखसाधनधंसो न पुरुषार्था-

इत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं
 विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वच्च । अहिकण्टका-
 दिनाशस्यापि तत्तद्यक्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभवमुहिष्य
 तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसा-
 धनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वं इत्युक्तत्वात् । किञ्च
 नानागतस्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः मु-
 क्तस्यानागतस्ववृत्तिदुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा
 अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । ना-
 ष्युत्पन्नस्य स्ववृत्तिदुःखस्य, तदृष्टतेस्तत्त्वात्यन्ताभाव-
 विरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतौतदुःखा-
 भावस्यानुदेश्यत्वाच्च । नापि परकौयदुःखस्यात्यन्ता-
 भावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसा-
 धनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति । दुःख-
 साधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि-व्यप-
 हेश्चौ स्त इति चेत् । न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 समानकालदुःखाभावविषयत्वेनाष्युपपत्तौ अतिरिक्त-
 सम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गा-
 भावो मुक्तिः घटादेश्च न मुक्तत्वम् दुःखसाधनध्वंस-
 विशेषितैतद्योगिनो मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात्
 योग-रूढिभ्यां पञ्चजादिपदवाच्यत्ववदिति निरस्तम् ।

प्रागभावसंसर्गभावस्य स्वतोऽनुदेश्यत्वात् प्रत्युतात्य-
न्ताभावस्यासाध्यत्वेन धंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया
हेयत्वात् ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः ।
न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदा-
चित् कृत्यनपेद्धत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन
तस्य कृतिसाध्यत्वात् कृत्यधीनतत्त्वज्ञनादधर्मनाशे
सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तया विना
अधर्मेण दुःखजननान्न तत्प्रागभावस्वरूपमस्तौति
घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितच्च त्वया प्रा-
गभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्त-
ष्टेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैव युगपदधर्मधंस एव
मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तचैव
कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मधंसस्य
स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य
प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य
स्यादिति । अतएव “दुःख-जन्मेत्यादिसूचमपि^(१) संग-
च्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पा-

(१) दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानासुक्तरोत्तरापाये तदनन्त-
रापायादपवर्ग इति न्यायसूत्रं ।

द्वाहेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्यास्थिष्ठतेति । तदतिस्थवौयः
 तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रति-
 योगिजनकत्वनियमानुकृतस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः ।
 अधर्म-शरौरादिसहकारिविरहान्न दुःखोत्पाद इति
 चेत्, तर्हुत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्नाभावत्वापत्तौ
 प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाश्यजातीय-
 त्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशोवस्तुतोनित्य एव स इति
 चेत् । न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावा-
 न्यत्वेन नाश्यजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाश-
 मुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य
 समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि तस्याभा-
 वात् भावे वा अमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधि-
 करणमतीतं वर्त्तमानच्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् ।
 नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यचात्यन्ता-
 भावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेश-
 त्वात् । न च दुःखमाचं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेदुःख-
 माचस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्त-
 त्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अहिकण्ठका-
 दिनाश-प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्ज-
 भक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं

भक्षणच्च प्रतियोगि । ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः
सुखस्यापि हानेः तु स्यायच्यत्वात् । न च बहुतरदुः-
खानुविज्ञतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्येयत्वम्, आवश्य-
कत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छा-
विधयत्वात् । अन्यथा दुःखाननुविज्ञतया तथात्वे
पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न । सुखमनुहिष्यापि
दुःखभौरुणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखा-
आवस्य खत एव पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभाव-
दशायां सुखमस्तौत्युहिष्य दुःखहानार्थं प्रवर्त्तते^(१) ।
वै परौत्यस्यापि सम्बोधे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अतो
दुःखाभावदशायां सुखं नास्तौति ज्ञानं न दुःखाभा-
वार्थिप्रवृत्तिप्रतिवन्धकम् तस्माद्विवेकिनः सुखमाच-
लिस्वेदो बहुतरदुःखानुविज्ञमपि सुखमुहिष्य शिरो
मदीयं यदि याति यास्यतौति ज्ञत्वा^(२) परदारादिषु
प्रवर्त्तमाना वरं वृन्दावने रम्ये इत्यादिवदन्तो नाचा-
धिकारिणः, ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे^(३)
कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियतौ सुखखद्योतिकेति कु-

(१) दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तने इति ख० ।

(२) यदि याति यास्यतौति ज्ञात्वेति क० । यदि याति यात्विति पा० ।

(३) संसारापारकान्तारे इति ख० ।

पितफणिपणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति^(१) मन्य-
मानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः ।
न च खोगार्थिनामप्रदत्तौ पुरुषार्थता हौयते, कस्य-
चिदप्रदत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् । अथ,
दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि
मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रदत्तो दश्यते सुधीः ॥ पुरुषार्थत्वेन
सुखवत् ज्ञायमानत्वनियमात् । न च मुक्तिज्ञानं सम्भ-
वतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानौयामित्युद्दिश्य
प्रदत्तिः, किन्तु दुखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःख-
स्याभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानच्च स्वकारणाधौनं,
तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखौ स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते,
न तु सुखं जानौयामिति, सुखमेव तथा न तु तद-
वगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिङ्गत्वात् गौरवाच्च ।
किञ्च वहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य
मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञान-
मस्ति, न ते विवेकिन इति चेत् । न । पुरुषार्थत्वे
विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

(१) अत्रायं भावः यथा सन्तापसन्तासः कस्यित् पुरुषो वज्रमस्तकसर्प-
फणाच्छायासु सन्तापणान्तिमिच्छति तदैवास्त्रिन् संसारे इतत्तेतो-
ऽवामदुःखधारापरिजिहीर्यथा कान्ताजनभुजङ्गमवज्रतरमस्तकाय-
मानपौनादिसङ्गमसुखी कामौति ।

दुःखधंसोऽपि विषयः, तथा चाग्रिमक्षणे तद्वंसस्त-
द्विषयकच्च विनश्यद्वस्यं ज्ञानमस्तौति वर्तमानाप्य-
चिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् न
ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु^(१), दुःखत्वं देवदत्त-
दुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालौनधंसप्रतियोगि-
द्वत्ति^(२) कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्^(३) सन्ततित्वादा एत-
त्यदीपत्ववत्^(४) । सन्ततित्वच्च नानाकालौनकार्य-
मात्रवृत्तिधर्मत्वम्^(५) । एवं सुखत्वादावपि साध्यन्तेन

(१) प्रमाणन्तु मुक्ताविति क० ।

(२) अत्र खपदं पक्षपदं ।

(३) निवानिवसाधारणगुणावादिकमादाय स्वाश्रयनिवारणासमानका-
लौनधंसाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणाय मात्रपदं ।

(४) एतद्वर्त्यवच्छिन्नविभिन्नकालोत्पत्तिखावत्तिवैजात्यविशेषवदित्यर्थः ।

(५) कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वमित्यच मात्रपदं द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय ।
न च धंसत्वे व्यभिचारः, कार्यपदेन भावकार्यविवक्षणात् । एतत्
सर्वं महाप्रलयमङ्गीकृत्य उक्तं । अथ महाप्रलये मानाभावस्तथाच
कार्यमात्रवृत्तित्वस्य घटत्वादावपि सत्त्वेन तत्र च निरुक्तसाध्यविर-
हात् व्यभिचारः अतस्तदगङ्गीकारपदेऽपि हेत्वन्तरमाह, सन्तति-
त्वादेति, नानाकालौनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वद्व एककालौनकार्यद्वया-
वृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तिलं, अत्र कल्पेऽपि घटत्वादौ पूर्वोक्त-
व्यभिचारतादवस्थावारणाय सत्यन्तं, खरूपासिद्धिवारणाय एक-
कालौनेति, गगन-घटवृत्तिद्वित्वे व्यभिचारवारणाय विशेषदत्ते
मात्रपदं । एतत्कल्पे देवदत्तदुःखत्वमेव पक्षः, दुःखत्वमात्रस्य
पक्षत्वे तु तत्र हेतुघटकसत्यन्तदत्तविरहात् खरूपासिद्धिः, स्वाश्र-
यासमानकालौनधंसाप्रसिद्धिस्य महाप्रलयानङ्गीकारपदं एवैतत्-
कल्पानुसरणादिति ध्येयं ।

सकलोच्चेदै मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदै
मूलोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रवृत्ते च मिथ्याज्ञानस्य
संसारमूलस्य श्रवणादिकमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् नि-
दृत्तिः सम्भवत्येव, “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते”
इति श्रुतिश्च प्रमाणम् । रात्रिसत्त्वायेनार्थवादेष्ट-
नौतापुनरावृत्तेः^(१) अधिकारिविशेषणत्वात्^(२), ‘सः’
आत्मज्ञः, ‘न पुनरावर्त्तते’ न पुनः शरीरो भवतौ-
त्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निहित्या-
सितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इत्युपक्रम्य “हुःखेनात्यन्तं
विमुक्तश्चरति” इति श्रुतिश्च मानम् ।

आचार्यास्तु । “अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न
स्युशतः” इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् वावसन्तमिति
यड़लुकि । तेन संसारितादशायां शूणमात्रमशरीर-
त्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वखरसेन^(३) मिलित-

(१) तथाच यथा हि रात्रिशब्दवाचानां “ज्योतिर्गैरित्यादिवाक्योत्पन्न-
कर्मणां फलजिज्ञासायां अव्यन्ताश्रुतखर्गादिकल्पने गौरवात् विश्व-
जिज्ञायापवादेन “प्रतिविष्टन्तीह वा य एता रात्रीरूपयन्ति”
इत्यर्थवादश्रुतौ प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तिं तथाचापि आर्थ-
वादिकापुनरावृत्तरेव फलत्वमिति भावः ।

(२) अधिकारिनियमादिति ख० ।

(३) ‘द्वन्द्वखरसेन’ प्रियच्च अप्रियच्च प्रियाप्रिये इति द्वन्द्वखरसेनेवर्थः ।

सुख-दुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत्त्वात्-
एव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः । न च मुक्तौ
ग्रमाणमिति चेत् । न । द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थि-
तयोः प्रत्येकं निषेधान्वयैऽपि^(१) वाक्यभेदाभावात्
ध्व-खदिरौ छिन्नौत्थिच प्रत्येकं छिदान्वय इव । न
हि तत्र मिलितच्छिदा अपि च न प्रियाप्रियरूपं
किञ्चिद्दत्तौति, मिलितनिषेधेऽप्येकैकान्वये प्रत्येका-
भावे वा भवेत् तचैकान्वयस्याशरौरे अयोग्यत्वात्
प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्थति, अत एव सर्वमुक्तिरपि
सर्वदुःखसन्ततिपश्चैकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्ति-
रपि न स्यात् तचैव अभिचारात्^(२) । यदि चोषरात्मान-
एव केचित् तदा तच्छङ्कया भोक्षार्थं न कश्चित् प्रव-
र्त्तेत् । शम-दम-भोगानभिष्ठानादिमुक्तिचिह्नेन^(३) श्रुति-
सिद्धेन सन्देहनिष्ठत्तिरिति चेत् । न । संसारित्वेन
मुक्तियोग्यत्वात् न तु तदिष्ठेषणशमादिमत्त्वेन सा-
भान्धे बाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात् ।

किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितया बोधिताः न

(१) निषेधावग्मेऽपौति ख० ।

(२) अत्रैव अभिचारादिति ख० ।

(३) 'भोगानभिष्ठः' भोगेषु अनासक्तिरित्यर्थः ।

तु योग्यतया तच्चेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः
 शमादिकमपि हि कार्यं तच्चापि संसारित्वेनैव योग्यता
 सामान्ये बाधकाभावात् । न च नित्यसुखाभिव्यक्ति-
 मुक्तिः, सा हि न नित्या मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रस-
 ज्ञात्^(१) । नोत्याद्या, तद्वेतुशरौराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे
 सुखमात्रे वा तद्वेतुत्वावधारणात् । न च संसारि-
 दशायां तद्वेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव
 स्वर्गादौ शरौरकल्पना । किञ्च तज्जनकं^(२) न ताव-
 दात्म-मनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याज्जनकत्वात् ।
 विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्ति-
 प्रसङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पत्त्व-
 भावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्यापत्तेः । न च तज्ज-
 न्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात् । अथ
 तत्त्वज्ञानात्सवासनमिद्याज्ञाननाशे द्वाषाभावेन प्रवृ-
 त्याद्यभावाद्वर्धमाधर्मयोरनुत्पादे प्रचीनधर्माधर्मस्त्व-
 यादुःखसाधनशरौरादिनाश एव तद्वेतुरतएव तस्या-
 नन्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेत् । न । शरौरं
 विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्वेतुत्वे मानाभावाच्च । न च

(१) अविशेषापातादिति ख० ।

(२) किं वा तज्जनकमिति ख० ।

मेष्टार्थिप्रदत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितयापि
तदुत्पन्नः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्र मोक्षे
प्रतिष्ठितं” इत्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत् । न । उपज-
ननापायवतेऽर्जान-सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति
भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदवोधने प्रत्यक्षबाधात् ।
अथ सुखस्य ब्रह्माभेदवोधनादैवायोग्यतया अनित्यं
सुखं विज्ञाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्
न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदवोधनं येनान्योन्या-
अथः । यदा नित्यं सुखं वोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म
बोध्यते । न च वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति
चेत् । न । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य
नित्यसुखस्थाप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचर-
साक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे वा आत्मनो-
ऽपि अनुभवो न स्यात् । अथात्मभिन्नं नित्यसुख-
मनुभूयत एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत-इति चेत्, न,
सुखानुभवसामग्रा एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादा-
नन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थौ याच्च प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवच्चं बोध्यं
तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः ।

एतेन ब्रह्मादैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ वि-

ज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मा अपवर्गे वर्तत इति वेदान्तमतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन मुक्ति-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वात् । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाधेति चेत्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानं, अर्थान्तरं वा, उभयथापि सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

चिदगिणस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मोक्षः, लयश्च लिङ्गशरौरापगमः, लिङ्गशरौरच्च एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि खक्षमाचया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुख-दुःखावच्छेदकानौत्याहुः । तत्र । शरौरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतया अपुरुषार्थत्वात् । न चापाधिशरौरनाशे चापाधिकजीवनाशे लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाभावात् । नाप्यनुपश्चवा चित्तसन्ततिरपवर्गः, आवश्यकत्वेनानुपश्चवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वेन चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरौरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादात् । न हि चित्तमाचं तत्सामग्री, शरौरादिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो ह्वानमेव मुक्तिः,

सुख-दुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महा-
नस्यायत्वसिद्धेः अतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात् ।

यत्तु योगद्विसाध्यनिरतिशयानन्दमयौं जीवन्मुक्ति-
मुहिष्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपां
मुक्तिमासाद्यतौति मतम् । तत्र । परममुक्तेरपुरु-
षार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोदेशेना-
प्रवृत्तेश्च । मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्रम-
चतुष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति श्रुतेः,
सङ्गोचे कारणाभावात् । आकाङ्क्षाया अविशेषेणान-
न्तर्यस्याप्रयोजकत्वात् । कथं तर्हि “मोक्षाश्रमश्चतुर्थो
वै यो भिक्षाः परिकीर्तिः” इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रम-
माहुः, गृहस्थस्य च पुच्छ-दारादिसङ्गो दुर्वार इत्य-
साधारण्येन तथोपदेशात् तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि
मुच्यत इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा
वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षा-
त्कर्तव्यः” इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यः शरीरादिभिन्नं
आत्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्वेष-
धितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरौकरणरूपं मननं विदधाति ।
न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसवा-
सनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्गोहादौ तथानुपलब्धेः^(१) ।

(१) तथानुपपत्तिरिति ख० ।

अतः श्रुति-स्मृत्युपदिष्टयोगविधिना^(१) चिरनिरन्तरा-
दरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षा-
त्कारं संसारवीजसवासनमिथ्याज्ञाननिहननसमर्थं^(२)
आसाद्य देषाभावात्प्रवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मानु-
त्पादेनानादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन स्मृत्यादपवृज्यते ।
उपदेशमाच्चरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया
सङ्कर्त्त्वकस्य^(३) नाश्रज्ञामलक्षालनमिति मननमाव-
श्यकम् । तथाच मन्त्रव्यश्चोपपत्तिभिरिति श्रुतिरेवो-
पपत्तिवोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं वोधयति, मन-
नस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवच्च शम-दम-ब्रह्मचर्याद्यु-
पदंहितयावन्नित्य-नैमित्तिक-सञ्च्योपासनादिकर्मसहि-
तात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः । स्यादेतत् ज्ञान-कर्मणोर्न
समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरा-
र्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य
कर्मनैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाज्ञाज्ञिभावेन,
तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञान-
शरीरानिर्वाहकत्वात् । नापि प्रयाजादिवदारादुप-

(१) श्रुति स्मृत्युपदिष्टविधिनेति ख० ।

(२) संसारवीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमिति ख० ।

(३) अस्थिरस्येवर्थः ।

कारकम्, स्ववाक्यतएव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फल-
वत्सन्निधावफलत्वाभावात् उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञान-
कर्मसमुच्चयः काम्य-निषिद्धयोरभावात्^(१) । नाप्यसङ्क-
लिपतफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरो-
धात् । अत एव न यावन्नित्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि ।
नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति
गृहस्थस्यापि मुक्तेः ।

“न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्विष्टसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते” ॥

इति स्मृतेः । न चाननुगतमपि साधनं, स्वर्गवदप-
वर्गे प्रकारभेदाभावात् । न चापवर्गार्थिकर्त्तव्यतया
कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यात् । तस्मात्
“सत्त्वस्य सर्वकर्माणौति स्मृतेः सर्वकर्मसत्त्वासो ज्ञान-
माचाच्च भेद्य इति । मैवम् । स्व-स्वाश्रमविहितेन
कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान-कर्मणो-
त्तुत्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात् । तथाच श्रीभग-
वज्ञीता ।

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्थं सिद्धिं विन्दति मानवः” ॥

(१) काम्य-निषिद्धयोस्त्यागादिति ख० ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

“तस्मात्त्वाप्तये यत्रः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चेत्कं महामते” ॥

हारौतः ।

“उभाभ्यामेव पश्चाभ्यां यथा खे पश्चिणां गतिः ।

तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

श्रुतिश्च, “सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्-
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च” इति एतन्मूलकमेव,

“परिज्ञानाद्वैनमुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायङ्गेशभयाद्वैव कर्म नेच्छन्यपण्डिताः” ।

“ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महौनं

कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहौनम् ।

तस्माद्वयोरेव भवेत्प्रसिद्धि-

र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति” ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्र-
तीतेः । तत्तत् फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव
मानम्, एवमन्यचापि । भवतु वा आरादुपकारितया
अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वद्वारैव ।
यत्तु जडभरतोपाख्याने ।

“न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतेऽपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च” इति ॥

तद्योगिग्रन्थर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानौत्येवंपरं वा । तदुक्तं । “जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्” इति^(१) ।

अच केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्-प्रतिबन्धकाधर्मनिष्ठनिदारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म सन्निपन्थोपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवष्टेः कारोरीसमाप्तिवदारव्याश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम् । यद्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निन्द्यत्वेन यज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मस्त्रयार्थच्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यज्ञत्वपक्षे कर्मणां ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उपनौतमाचकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्धोपासनादीनि तानि मेक्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रौय-

(१) तद्योगिग्रन्थर्मत्वेन सङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन वा न शर्क्षितानोत्येवंपरत्वा, तदुक्तं, जज्ञे जातिस्मरो द्विज इतीति ख० ।

त्वात् सङ्कोचे मानाभावात् निषिद्धानि काम्यानि च
बन्धहेतुत्वान्मुक्तिपरिपन्थीनौति त्यज्यन्ते । धनमूलानि
च धनत्यागादैव त्यज्यन्ते । सोऽयं “सन्ध्यस्य सर्वकर्मा-
णीत्यस्यार्थः, अयमेव हि सन्ध्यासपदार्थः, तथाच
श्रीभगवन्नीता ।

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्ध्यासं कवयोविदुः ।

नियतस्य तु सन्ध्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकौर्त्तिः” ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्म-
जनकत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव
फलेन नाश्यत इति केचित् । तत्र । मिथ्याज्ञान-
निवृत्या दृष्ट्वारेणीवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् ।
अन्यथा भेषजादिष्पिति तथा स्यात् । एवच्च तत्त्वैव
विहितत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्चेदक्रमेण कार्योच्चे-
दान्मोक्षः, एवच्च तत्त्वज्ञानमाचादैव मिथ्याज्ञानोच्चे-
दादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसङ्हकारित्वम् मिथ्या-
ज्ञानोन्मूलने कर्मविनाशकतस्यैव तस्य दिङ्गोहादौ हेतु-
त्वावधारणात् कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-

कारे निव्याकरणेऽपि हैषाभावेन प्रत्यवायाभावोप-
पत्तेः । अन्यथा भोगार्थं विहित-निधिद्वाचरणेन
धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः । ननु तत्त्वीर्थ-
महादान-स्नान-काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननैरपे-
ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्वेतुः ।
न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञा-
नानुत्पादाद्वद्वद्वारा तद्वेतुत्वं वाच्यम् तथा चापवर्ग-
कारणमेवाद्युं कल्पयतां लाघवात् । न च तत्त्वज्ञान-
प्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धक-
दुरितव्यं सतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्त्वकर्मणाभ-
ननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावा-
दिति^(१) चेत् । न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाश-

(१) अभावरूपे दुःखध्वंसे वैजाच्यकल्पनस्यासमवादिवर्धः । न च प्रति-
योगिनि दुःखे जातिविशेषान् कल्पयित्वा तदवच्छिन्नप्रतियोगिनां
खाश्रयप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन जातिविशेषाणामेव वा जन्यतावच्छेद-
कत्वस्त्रीकारेण व्यभिचारवारणं सम्भवतीति वाच्यं । गोवधजन्यता-
वच्छेदकजात्या साङ्कर्येण तादृशजातिकल्पनाया असम्भवात् । न च
गोवधजन्यदुःखानां सध्ये यानि प्रायस्वित्तनाश्यानि तन्मात्रवृत्ति-
र्जातिरेका यानि तत्त्वज्ञाननाश्यानि तन्मात्रवृत्तिर्जातिरेकेति न
साङ्कर्यमिति वाच्यं । तासां नानात्मं तत्त्वज्ञानादिनाश्यतावच्छेदक-
जातीनां वा नानात्मं इवत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् ।

विरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात्^(१) । तत्त्वाश्विशेषे
 तु तत्त्वेतुरिति चेत्, तर्हि तत्त्वःखधंसे तत्त्वलम्बणा-
 मपि तथात्वमस्तु, तवापि तत्त्वज्ञाने तत्त्वतिबन्धक-
 दुरितधंसे चाननुगतानामेव तत्त्वलम्बनां जनकत्वम्
 सुमुक्षुमुहिश्य विहितत्वं वानुगतमस्तौति चेत् । न ।
 ज्ञान-कर्मणोर्निरपेक्षकारणताश्रवणात् ब्रौहि-यवव-
 द्विकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धे-
 ऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आका-
 ङ्गाविरहादिति व्यायात्^(२) । साहित्यबोधकं विनैकं
 प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेना-
 न्वयो यथा ब्रौहि-यवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा । वस्तुतस्तु^(३)
 दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानेन्मूलनं विना न मोक्ष-

(१) नाशकत्वदर्शनादिति ख० ।

(२) आकाङ्क्षाविरहादिनियमादिति ख० ।

(३) वेदवोधितवैकल्पिकहेतुवास्थले समुचितेभ्यो न फलसिद्धिः सम्ब-
 लितब्रौहि-यवाभ्यामेकयागाननुष्ठानादिति दण्डारणि-मणिवत् ज्ञान-
 कर्मणां हेतुले तत्स्वलने मोक्षाभावप्रसङ्गः । नापि ज्ञान-कर्मणां
 समुचितानां मोक्षहेतुता सम्भवति, तत्त्वज्ञानोपाये योगाभ्यासादौ
 द्वावसाध्यताज्ञाने मोक्षहेतुकाशीमरणादितत्त्वलम्बसु प्रवृत्त्यनुप-
 पत्तेः मधुरा-काशीमरणानां सम्बलनासम्भवाच इत्यखरसादाह,
 वस्तुतस्त्विति ।

इत्युभयसिद्धम्, तावश्मिद्याज्ञाननाशे चान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विनास इति तत्रापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । यद्यपि मिथ्याज्ञाननाशे विरोधिगुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानधंसस्य तदेकसाध्यत्वम् । “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते” इति श्रूतेभर्माक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च “तमेव विदित्वाऽतिष्ठत्युभेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न भेद्यः किन्तु तस्मिन्सत्येवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरौरादयः कल्पेण न् । कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्वसम्भवात् प्रमाणवतो गौरवच्च न देषाय । कर्मणां तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वं अतो न तत्राननुगमेदेषाय । वाराणसौमरणस्य तत्त्वज्ञानफलकत्वमागमादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफलश्रवणात् । अत एव न ब्रह्महत्यादौनां प्रायश्चित्तदुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्याच्च, दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्ततः । नापि

कर्मान्तराधिकार एव फलम्, महापातकातिरिक्ते-
अनधिकाराभावात् अन्यथा यत्किञ्चित्पापवतोऽक्षत-
प्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः । प्राणान्तिके तदभा-
वाच्च । श्रूयते हि ।

“भिद्यते हृदयबन्धिञ्छद्यन्ते सर्वसंशयाः^(१) ।

श्रीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परात्मनि” ॥

स्मृतिश्च ।

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽजुन्” इति ।

“नाभुक्तं श्रीयते कर्मेत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतिः
सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाश्यकर्म-
परत्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात्
पाप-पुण्यक्षयहेतूनां वहुतरत्वात् । ज्ञानस्य नाशकत्वं
शब्दबोधमित्युक्तम् । अथ भस्मसात्पदस्य लाक्षणिक-
त्वेन यथा वह्नेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय-
इत्यर्थः । तथाच “नाभुक्तं श्रीयते कर्मेति स्मृतिरुत्सर्ग-
तोभागेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना
सा बाध्यते, ज्ञाननाश्यत्वच्च^(२) भोगदारापि सम्भवतौ-
त्यबाधे सम्भवति बाधकल्पना नेति चेत् । न । कर्मणा

(१) क्षिद्यते कर्मवन्धनमिति ख० ।

(२) ज्ञानस्य नाशकत्वेति ख० ।

भोगनाश्यत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तस्य-
ज्ञानव्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण-
रव तदुपपत्तेश्च । कर्मणो भोगनाश्यत्वे तत्त्वज्ञाना-
नुपथ्योगात् ।

यत्तु “नाभुक्तमिति सूतिविरोधेन स्त्रीयन्तडत्यादि-
श्रुतेरन्यथा वर्णनम् । तत्र । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधित-
त्वेन विरुद्धार्थकवेदाननुभापकत्वात् । वामदेव सैभ-
रिप्रश्टतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूह-
मुत्पाद्य भोगदारा कर्मक्षय इति चेत् । न । तपः-
प्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवात् ।
भोगजननार्थच्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिध्यादन-
मिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, वैगप्यच्च कायानां
तज्जनककर्मस्वभावात् तपःस्वभावादा^(१) । न च ज्ञानं
भोगदारा कर्मनाशकं इत्युक्तम् । एतेनागमयोः पर-
स्परविरोधात् अनिर्णये विमतिपदं कर्म भोगनाश्यं
प्रायश्चित्ताच्चनाश्यत्वे सति कर्मत्वात् भुक्त-भुज्यमान-
कर्मवदित्यनुमानान्निर्णय इत्यपास्तम् । ज्ञानस्य प्राय-
श्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वाच्च शब्द-
बाधितनाशकानाश्यत्वस्योपाधित्वाच्च अल्पतप्रधानेन

(१) तज्जनकर्मस्वभावात् तपःप्रभावादेति ख० ।

कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचाराच्च तस्य प्रधान-
यागादिनाश्यत्वात् । न च तस्यापि यागस्येव स्वर्ग-
फलकत्वमिति तन्नाश्यत्वमेव अधिकृताधिकारेऽपि
स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फलेऽप्रवृत्त्वेरिति
वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् । प्रवृत्तिश्च फल-
वद्यागर्थितया । तदुक्तम्, “प्रधाने रागादङ्गे वैधीति ।
ननु “तावदेवास्य चिरं यावन् विमोक्षः अथ सम्प-
त्यते कैवल्येन” इति श्रुतेः तावदेवास्योत्पन्नतत्त्व-
ज्ञानस्य चिरं विलम्बः यावन्नोत्पन्नकर्मणोविमोक्षः
अथ सम्पत्यते कैवल्येनेत्यच भोगेन क्षययित्वा इति
शेषः । न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मा-
वस्थाने कृपसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति
चेत् । न । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न भोक्षः
किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत् “ज्ञानाग्निः
सर्वकर्मणीत्यादि तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावा-
दिति । तत्र । प्रधानार्थितया कृपानां तदभावे तत्सा-
मग्रसिङ्गेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरपरिग्रा-
हकस्य सङ्गोचे मानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणा-
दिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात्कृतमपि विहितं

कर्म न फलायेति । तथा च श्रुतिः, तद्यथा “पुष्कर-
पल्लाशेनापः श्निष्ठन्ते” इत्यादि । तद्यपि न । न हि
भस्मसात्करणं द्वयश्चानुत्पत्तिरुच्यते । न च लक्षणा,
मुख्ये वाधकाभावादिति । उच्यते । कर्मणो भोगना-
श्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम् भोगस्य तत्त्वज्ञान-
व्यापारत्वात् । न च भोगमाचस्यैव कर्मनाशे साम-
र्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः, कर्मप्रागभावासहवृत्तिकर्म-
नाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात् । अत एवानु-
मानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे माना-
भावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थं
उक्तरौत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति, तदस्यापवर्गस्य परम-
पुक्षवार्थस्य श्रुतिसिङ्गं कारणमनुमानमिति विविक्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीगङ्गेशविरच्चिते^(१) तत्त्व-
चिन्तामणी अनुमानात्मा-द्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानं ।

समाप्तच्च द्वितीयमनुमानखण्डं ॥

(१) श्रीगङ्गेशविरच्चित इति कचिंति-एस्तकपाठेन तत्त्वचिन्तामणि-
प्रयोगे गङ्गेशेतिनाम्नेव गङ्गेशेतिनामसमानार्थकगङ्गेश्वरेतिनाम्नापि
प्रसिद्ध आसौदिव्यहं समावयामौति ।

